

Waarom Nederland voor de invoering van de Euro koos

Masterscriptie Internationale Betrekkingen in Historisch
Perspectief

Begeleider: Dr. M.L.L. Segers

17 januari 2013

Tom Christian de Visser
3101207

Inhoudsopgave

<u>Inleiding</u>	_____ pg. 4
1. <u>Europese Monetaire eenwording tot 1988</u>	_____ pg. 12
<i>Het einde van Bretton-Woods</i>	12
<i>Frankrijk en Duitsland willen vooruit, maar waarheen?</i>	14
<i>Het begin van het Europees Monetair Stelsel</i>	18
<i>De Nederlandse terughoudendheid</i>	21
<i>Het voorzitterschap van Delors en de Europese Akte</i>	25
2. <u>Op naar de Top</u>	_____ pg. 28
<i>Het rapport Delors en de gevolgen van de Europese Akte</i>	28
<i>Ontvangst van het rapport Delors</i>	36
<i>Onderhandeling over het rapport Delors</i>	38
<i>EPU vs EMU</i>	41
<i>Zwarte maandag</i>	43
3. <u>Het sein voor een herstart in Maastricht</u>	_____ pg. 48
<i>Maastricht van start</i>	48
<i>De rol van Nederland als voorzitter</i>	52
<i>De grote keuzes van Maastricht</i>	55
<i>Het weigeren van Groot-Brittannië en Denemarken</i>	59

4. <u>Het hordelopen naar de tweede fase van de EMU</u>	<u>pg. 62</u>
<i>Nederlandse ratificatie van het Verdrag van Maastricht</i>	62
<i>Zwarte Woensdag in Europa</i>	63
<i>De julicrisis en de steun van Duitsland</i>	70
<i>Nederlandse belangen tijdens de crises van 1992 en 1993</i>	73
5. <u>Groei & stabiliteit bij het ingaan van de derde fase</u>	<u>pg. 78</u>
<i>De vorming van Paars I</i>	78
<i>Cannes en Madrid</i>	82
<i>Discussie in Nederland over het stabiliteitspact en Italië</i>	87
<i>De uitkomst van Dublin en Amsterdam</i>	98
<i>De verkiezingen van 1998</i>	105
<u>Conclusie</u>	<u>pg. 108</u>
<u>Literatuur en archieven</u>	<u>pg. 113</u>
<i>Literatuur</i>	113
<i>Archieven</i>	115
<u>Noten</u>	<u>pg. 117</u>

Inleiding

Rijdend van Nederland naar Portugal kom je (waarschijnlijk) door zeven landen gereden. In elk van deze landen gebruikt men precies dezelfde munten en biljetten om mee te betalen. Toch verschillen deze landen op sommige punten zeer sterk. Het gebruik van één valuta, de euro, betekend echter wel dat elk van deze landen aan hetzelfde monetaire beleid onderhevig is. Namelijk het beleid dat door de Europese Centrale Bank is bepaald. Dat dit niet volledig zonder problemen gaat is nu wel duidelijk. Economische en sociale verschillen konden niet meer tot uiting komen in wisselend beleid op monetair vlak. Enkele politici hebben zich hardop afgevraagd of het niet beter was om met dit project te stoppen of om lidstaten uit de euro te zetten. Ook in Nederland bestaat deze kritiek. Toch is Nederland vrijwillig akkoord gegaan met de toetreding tot de eurozone. De vraag die hierop volgt is simpel: Waarom? Voor u ligt het antwoord op deze vraag.

Op 7 februari 1992 werd aan de oevers van de Maas in Maastricht een verdrag ondertekend door de ministers van Financiën en Buitenlandse Zaken van de twaalf lidstaten van de nieuw opgerichte Europese Unie. Dit verdrag had nadrukkelijk als doelstelling om een nieuwe episode van Europese integratie in te luiden. De behoefte aan Europese integratie kwam voort uit het verlangen naar een vreedig en verenigd Europa door economische convergentie.¹ Dit verdrag was op dat moment de laatste stap in een proces van Europese politieke en economische eenwording, dat zich sinds de Tweede Wereldoorlog met horten en stoten had voltrokken.

De focus van dit onderzoek ligt op twee aspecten van het verdrag van Maastricht. Het eerste aspect is de aanpassing van het verdrag tot oprichting van de Europese Economische Gemeenschap, met als doel verdergaande politieke eenwording en de invoering van één Europese munt: de ECU (de latere Euro). Het tweede aspect betreft de oprichting van de Europese Centrale Bank: het Europees Monetair Instituut en een Europees Stelsel van Centrale Banken, resulterend in een

monetaire eenwording. In beide zaken zag de Nederlandse regering begin jaren '90 een belangrijke rol voor zichzelf weggelegd en Nederland zou deze in 1991 en 1992 ook daadwerkelijk gaan spelen bij twee cruciale overleggen: Nederland deed het voorstel voor een Europese Politieke Unie (EPU) in Brussel op maandag 30 september 1991 en was als voorzitter betrokken bij de onderhandelingen over het verdrag van Maastricht nog geen jaar later.

Opvallend hierbij is echter, dat men, hoewel er in Nederland al geruime tijd een grote meerderheid overtuigd was van de mogelijkheid en het nut van een politieke unie, lang sceptisch was over de mogelijkheden van een monetaire unie. Nederland stond samen met (West-)Duitsland tegenover Frankrijk en Italië ten aanzien van een monetaire unie. Nederland en (West-)Duitsland wensten eerst een gedegen economische (en politieke) unie voor er een echte monetaire unie zou ontstaan (in de rest van de scriptie zal ik slechts spreken van Duitsland en niet continu verwijzen naar West-Duitsland, in de periode voor de eenwording verwijst dit altijd naar West-Duitsland, dit om de leesbaarheid te vergroten en om de continuïteit in het beleid tussen West-Duitsland en het verenigde Duitsland duidelijk te maken). De Fransen en Italianen wensten de omgekeerde volgorde: door een monetaire unie zouden landen gedwongen worden om op economisch en politiek niveau samen te werken zonder dat dit ten koste zou gaan van hun soevereiniteit. Dit verschil van inzicht kwam voort uit de verschillen in monetaire politiek zoals de individuele landen die sinds de Tweede Wereldoorlog hadden bedreven. Duitsland en Nederland beschikten over een volledig onafhankelijke centrale bank die als enige doelstelling had de inflatie te beperken door een anti-conjuncturele politiek te bedrijven. Dit had tot gevolg dat de D-mark en de gulden als sterke munten werden gezien en gedurende de voorafgaande jaren telkens in waarde toenamen (de valuta zullen in de rest van de scriptie volgens de Nederlandse spelling getoond worden met een eventuele toevoeging als het land onduidelijk is. De Duitse mark zal weergegeven worden als D-mark omdat dit binnen de literatuur gangbaar is).

De Italiaanse Lire en de Franse frank waren echter veel zwakker. Dit kwam mede door de meer directe samenwerking tussen centrale banken en overheden in respectievelijk Italië en Frankrijk. Dit zorgde er weer voor dat de centrale overheden zich meer gingen bemoeien met het monetaire beleid, waardoor de doelstellingen diverser werden en het beperken van inflatie niet meer het hoofddoel was. Vanuit deze tegenstelling is het verwonderlijk dat er in 1992 alsnog een doorbraak kwam, waarbij de zwakkere landen de overhand hadden.

Over deze situatie en specifiek de rol van Nederland is al veel geschreven en gepubliceerd. Het debat over de geschiedenis van de Europese financiële eenwording wordt sinds het verdrag van Maastricht vooral gedomineerd door David Marsh, die er het boek: *"The Euro"* over schreef. Hoewel zelf een Brit en, mede hierdoor, al vanaf het begin kritisch, waarin hij zichzelf nu bevestigd ziet, slaagt Marsh erin om de historie van de Euro duidelijk weer te geven.

Wat betreft de Nederlandse rol binnen de Europese monetaire eenwording en het Nederlandse monetaire beleid gedurende de jaren '80 en '90 is er maar één autoriteit: André Szász. Promotie op Nederlandse monetaire diplomatie, de aanstelling als hoogleraar Europese integratie en een lange carrière bij de Nederlandsche Bank hebben hem zowel de academische als de praktische ervaring opgeleverd die hem als autoriteit op dit gebied onderscheidt van anderen.

Wat betreft de Nederlandse politieke situatie ten aanzien van Europa rond het verdrag van Maastricht is er eveneens een schrijver die zowel praktische als wetenschappelijke kennis verbindt. Bob van de Bos, als Kamerlid en Europees parlements lid namens Nederland betrokken bij de Europese integratie, beschikt hij over een goed overzicht over het speelveld en de nodige achtergrondkennis. In zijn proefschrift over de Nederlandse besluitvorming over de politieke aspecten van het verdrag van Maastricht is Van den Bos erin geslaagd om deze kennis over te dragen en duidelijke antwoorden te geven op de vragen van het hoe, wie en waarom. Hiernaast komt ook het werk van Duco Hellema aan bod, die in zijn boek 'Nederland

in de Wereld' de geschiedenis van het Nederlandse buitenlandbeleid zorgvuldig uit de doeken doet.

De vraag over de Nederlandse rol komt primair voort uit de verklaring die in de literatuur gegeven wordt voor de rol van Frankrijk en Duitsland. De twee Europese grootmachten vochten immers al geruime tijd hun strijd over politieke en financiële dominantie bij de Europese integratie uit. Groot-Brittannië keek vanaf de zijlijn argwanend toe en nam slechts deel aan de onderhandelingen als het hiertoe door de VS of de omstandigheden werd gedwongen. Door het verschil in opvatting over de volgorde van politieke en monetaire integratie, was hierover sinds de jaren '60 weinig nieuws meer te melden dat het niveau van intergouvernementele verdragen en afspraken oversteeg. Het rapport van de commissie Delors bracht hierin verandering met het verdrag van Maastricht tot gevolg.

De reden voor de omslag in de verhoudingen tussen Duitsland en Frankrijk, van botsende ideeën naar consensus, is ruimschoots onderzocht. De veranderende Europese politiek door de val van de muur, de eenwording van Duitsland en de monetaire onzekerheden die deze veranderende wereldorde met zich meebrachten, zorgden voor afdoende push- en pull-factoren om tot een compromis te komen. Deze omstandigheden waren voor Nederland echter anders. Nederland was minder aan veranderingen onderhevig dan Duitsland met de val van de muur en had geen 'historische schuld', zoals Duitsland die voor zichzelf zag. Hoewel Nederland wel degelijk last zou kunnen krijgen van de veranderende wereldorde en de snel vernieuwende financiële markten, leek dit op het eerste gezicht te weinig reden om het eigen monetaire beleid op te geven.

Er moesten dus andere redenen zijn dan er voor Duitsland waren om de sterke gulden op te geven. Wat deze redenen zijn, is het onderwerp van dit onderzoek. Hieraan gekoppeld is de vraag of Nederland een voortrekkersrol speelde of dat Nederland op de rem heeft getrapt. Hierbij lijkt er een verschil te zijn tussen wat er in

het openbaar gebeurde en wat er achter de schermen gebeurde. Beide terreinen zijn echter van belang en zullen dan ook worden bekeken.

Om het overzicht te bewaren zal dit onderzoek geografisch, thematisch en qua tijdsspanne sterk beperkt worden. Er zal alleen gekeken worden naar de Nederlandse rol ten aanzien van het monetaire aspect van de Europese eenwording, de invoering van de Euro, de oprichting van de Europese Centrale Bank en de toelating van Italië tot de Euro. Door deze insteek is het mogelijk om beperkt te blijven tot een periode van ongeveer 14 jaar: van het besluit tot het instellen van de commissie Delors in juni 1988 door de Europese Raad tot 1 januari 2002, wanneer de Euro officieel wordt ingevoerd.

Door de manier waarop de Europese politiek werkt, zal de aandacht nadrukkelijk komen te liggen op drie belangrijke punten: Het verdrag van Maastricht van 1992, het groei- en stabiliteitspact zoals besloten in Dublin en Amsterdam in 1996 en 1997, en het ingaan van de derde fase van de Europese Monetaire Unie, zoals beschreven in het rapport Delors in 1998, waarin werd besloten dat ook landen die niet voldeden aan de eisen zoals die in het verdrag van Maastricht en in het groei- en stabiliteitspact waren vastgelegd, toch mee mochten doen aan de invoering van de Euro. Dit zijn drie momenten geweest waarop de toekomst of de invulling van de EMU ter discussie stonden. Dit zijn dan ook de drie belangrijkste momenten waarop Nederland zijn standpunt diende te bepalen en zijn invloed duidelijk kon laten gelden.

In het eerste hoofdstuk wordt de Nederlandse en de Europese monetaire geschiedenis tot 1988 beschreven. Hieruit zal een verklaring komen waarom de Europese Raad besloot tot het instellen van de commissie Delors en zal duidelijk worden welke rol Nederland sinds het instorten van het Bretton Woodssysteem vervulde op monetair gebied. Verder wordt in dit hoofdstuk de oprichting van de European Monetary Systems besproken en de discussie ten aanzien van het rapport

Delors. Het doel hierbij is om een duidelijke achtergrond te schetsen voor de gebeurtenissen die hierop volgen.

Het tweede hoofdstuk heeft als doel om de voorbereidingen voor het verdrag van Maastricht in Europa en Nederland te bekijken. Hoe verliep de discussie over het rapport Delors? Wat bleef er over van de band tussen de Nederlandse en Duitse centrale banken en de Nederlandse en Duitse overheden op het gebied van monetair beleid? Welke rol speelde Zwarte Maandag in de voorbereiding van Nederland op het verdrag van Maastricht en welke rol speelden de Nederlandse binnenlandse politiek en de Nederlandse politici in de voorbereidingen?

Na de voorbereidingen is het een logische stap om in het derde hoofdstuk de onderhandelingen en procedures van het verdrag van Maastricht zelf te bekijken. Hierbij zullen de grote discussiepunten waar overeenstemming over werd bereikt, worden bekeken en ook welke onderdelen later nog discussie of problemen zouden gaan opleveren. Hierbij zal er antwoord gegeven worden welke aspecten van het Verdrag van Maastricht cruciaal zouden blijken voor het uiteindelijke succesvol instellen van de EMU.

In het vierde hoofdstuk zal de periode direct na de tekening van het Verdrag van Maastricht beschreven worden. Hierin hebben naast Nederland ook het Groot-Brittannië en Denemarken een belangrijk aandeel, omdat Groot-Brittannië en Denemarken er beide in slaagden een zogeheten Opt-Out clause te bemachtigen, waardoor deze twee landen buiten de Eurozone bleven. Dit toont allereerst aan dat er op dat moment verzet tegen de invoering van de Euro was en dat er mogelijkheden waren om dit verzet te uiten. De leidende vraag hierbij is waarin Nederland verschilde (of waarin de redenering van Nederlandse politici verschilde) van beide andere landen, aangezien uiteindelijk toch besloten werd om volledig deel te nemen aan het verdrag van Maastricht. Door de periode na het verdrag mee te nemen, kan ook nog gekeken worden hoe het verdrag in Nederland ontvangen werd en welke discussie dit opleverde. Hierbij vormen de financiële crises in Frankrijk en Groot-

Brittannië en de onzekerheden die ontstonden door de eenwording in Duitsland de voedingsbodem voor de eerste kritische geluiden in Nederland en Europa. Hierdoor verminderde het optimisme dat rondom Maastricht was ontstaan, en met de eerste kritiek ontstond ook het besef dat men niet alleen kon praten over de oprichting van een EMU maar dat men deze ook zou moeten uitvoeren.

Het vijfde hoofdstuk zal betrekking hebben op het verdrag van Amsterdam van 1997 en het groei- en stabiliteitspact van Dublin van 1998, alsmede op de invoering van de derde fase van de EMU. Hierbij zal specifiek gekeken worden naar de rol van Nederland bij deze onderhandelingen. Probeerde Nederland op de rem te trappen? Hoe kwamen de criteria tot stand? Hoe ging men om met de kritiek die zowel in Nederland als in Europa geuit werd? Het debat dat in Nederland gevoerd werd, is hier van groot belang. Hierbij ligt extra nadruk op het debat binnen de paarse coalitie van PVDA, VVD en D66. Verder komt ook het internationale debat aan de orde. Daarbij is wat er binnen Nederland werd besproken en hoe dit past binnen de Europese onderhandelingen van groot belang. De centrale vraag hierin is of, en zo ja hoe, Nederland geprobeerd heeft de invoering van de derde fase van de EMU en het groei- en stabiliteitspact te beïnvloeden.

Uiteindelijk zullen wij terugkomen op de vraag die in de inleiding is gesteld en zal het duidelijk gemaakt zijn waarom Nederland uiteindelijk akkoord is gegaan met de Euro zoals deze in 1999 is ingevoerd, en wat de Nederlandse overheid en politiek hebben gedaan om dit besluit te beïnvloeden.

De Europese monetaire eenwording tot 1988

Sinds het ontstaan van de internationale valutamarkt aan het begin van de 19^e eeuw was Groot-Brittannië bijna een eeuw lang het centrum van de handel in valuta's. Tijdens de Eerste Wereldoorlog namen de Verenigde Staten deze rol over. Tijdens de Tweede Wereldoorlog zou het belang van de Verenigde Staten nog meer toenemen. Deze macht werd in 1944 in de Bretton-Woodsakkoorden vastgelegd. Het doel van deze akkoorden was om na de oorlog stabiliteit in de wereld te creëren en te voorkomen dat landen opnieuw in de problemen zouden komen door valutaschommelingen en onzekerheden.

Bretton-Woods zou de internationale valutahandel nog lang domineren en de invloed van dit akkoord is ook nu nog voelbaar. Drie afspraken uit Bretton-Woods waren cruciaal: de oprichting van het Internationaal Monetair Fonds, het vastzetten van de dollar tegen goud en alle andere landen konden via vaste wisselkoersen dollars kopen, zolang ze de dollars gebruikten om hun reserves aan te vullen. De dollar was *'as good as gold'*. Dit systeem bracht echter ook nadelen met zich mee, omdat op deze manier schommelingen in de economieën van de verschillende landen niet tot uitdrukking konden komen in de valutawaarden en ongelijkheden niet konden worden opgelost.²

Het einde van Bretton-Woods

Door deze starheid zou Bretton-Woods geen lang leven beschoren zijn, hoewel, zoals eerder gezegd, de invloed ervan nog geruime tijd merkbaar bleef. In 1973 stortte onder druk van de oliecrisis en het falen van de maatregelen van de Amerikaanse president Nixon van twee jaar eerder, het vaste wisselkoersensysteem van Bretton-Woods in.³ Het instorten van dit systeem betekende echter wel dat er nieuwe

afspraken gemaakt dienden te worden. Hierbij zou Europa voor het eerst intern afspraken gaan maken over het monetaire beleid en over de wisselkoersen.⁴

Vanaf 1965 was voor de Europese staatshoofden al duidelijk dat de Verenigde Staten (VS) hun rol als monetaire supermacht niet serieus genoeg namen. De houding van de VS in die tijd werd door economen omschreven als '*Benign neglect*'.⁵ Omdat alle andere landen binnen Bretton-Woods gedwongen werden om dollars te gebruiken als reservevaluta, de handel in olie in dollars werd gedaan en alle landen verplicht waren om dollars in te ruilen voor goud als hierom werd gevraagd, was het probleem van een zwakke dollar een wereldwijd probleem. De overheid van de VS was bang om de noodzakelijke hervormingen op de interne markt door te voeren, omdat dit op korte termijn schadelijke gevolgen zou hebben en de herverkiezing van de president in gevaar kon brengen.

Omdat de West-Europese landen zo nadrukkelijk aan de dollar gebonden waren, poogden de VS door hun houding van 'benign neglect' de rekening van hun eigen onvermogen om zich aan te passen, bij hun Europese partners neer te leggen. Vooral voor de Duitse Bondsrepubliek was dit een lastige situatie. Dit land was het sterkst met de VS verbonden, maar beschikte tegelijkertijd over de op één na grootste goudreserve van de wereld (na de VS). De houding van Duitsland was dus cruciaal.⁶ De politieke macht van de Duitsers was sinds de Tweede Wereldoorlog beperkt, maar hun economische en monetaire macht was zeer groot. Omdat de dollar onder Bretton-Woods direct gekoppeld was aan goud, konden landen met een grote goudvoorraad grote invloed uitoefenen op de VS.

Binnen Europa ontstonden ook monetaire problemen. Na een mislukte aanval op de Amerikaanse dollar en de Britse pond in 1968 en 1969, kwam de Franse regering van president Charles De Gaulle onder vuur te liggen. De oplossingen voor dit conflict waren beperkt. Dit komt door een mechanisme dat economen 'de onmogelijke driehoek' noemen. Dit is een theoretische wetmatigheid, die stelt dat onafhankelijk monetair beleid een driehoek vormt met vrij kapitaalverkeer en stabiele

wisselkoersen.⁷ Indien een land probeert een monetaire strategie te voeren die als doel heeft alledrie deze doelen te bereiken, zal dit mislukken aangezien er te allen tijde slechts twee van deze doelen mogelijk zijn. Indien een land vrij kapitaalverkeer wil hebben met een ander land, moeten beiden of hun monetaire beleid coördineren of de wisselkoersen laten zweven. Indien landen, zoals bij het EMS, stabiele wisselkoersen en vrij kapitaalverkeer willen, moeten zij hun onafhankelijk monetair beleid loslaten. Er waren dus drie oplossingen mogelijk voor de Fransen: een revaluatie van de D-mark, inflatie van de frank of zware beperkingen op het vrije verkeer van kapitaal. Na de afwijzing van een revaluatie van de D-mark door de Duitse Bundesbank en de afwijzing van inflatie door De Gaulle, bleef alleen de beperking van het kapitaalverkeer over.⁸ Dit was echter niet mogelijk vanwege het systeem van Bretton-Woods, waarbij was gekozen voor vrij verkeer van kapitaal, vaste wisselkoersen en coördinatie van de monetaire politiek. De Gaulle had echter absoluut geen zin om zich de les te laten lezen op het gebied van monetaire politiek door de Amerikanen of de Duitsers. De oplossing werd dan ook pas gevonden nadat De Gaulle in 1968 voor de tweede keer met pensioen ging. Van de sty

Frankrijk en Duitsland willen vooruit, maar waarheen?

De valutastrijd in 1969 had ook positieve gevolgen voor de Europese eenwording. Door de maatregelen die De Gaulle had getroffen om de frank te redden, zouden de gaullisten de volgende verkiezing verliezen. Zijn opvolger Pompidou was een voorstander van verdergaande eenwording van Europa en sloeg een nieuwe weg in. Een gevolg van deze koerswijziging was het Werner-rapport in 1970.⁹ In dit plan, vernoemd naar de ministerpresident van Luxemburg, Pierre Werner, stond een driestappenplan, waarbij binnen een tiental jaren een Economische en Monetaire Unie en een politieke unie zouden ontstaan binnen West-Europa. Terwijl het Groot-Brittannië de boot op beide fronten consequent afhield, waren Duitsland en Frankrijk positiever over het plan. Dit betekende echter niet het einde van de strijd tussen Duitsland en Frankrijk. Frankrijk zag voornamelijk voordelen in de monetaire unie,

terwijl Duitsland, met de Bundesbank voorop, de politieke unie als een vereiste zag voor een monetaire unie. Het verschil zat dus niet in het uiteindelijke doel, maar in de weg naar dit doel.¹⁰

Het probleem dat Frankrijk en Groot-Brittannië hadden met een mogelijke politieke unie, was, dat voor het goed functioneren van een politieke unie een supranationale politieke unie nodig was. Dit zou een vermindering van macht van de nationale politiek betekenen. De politieke situatie in beide landen was precair. Beide landen kenden conflicten en voerden een hevige nationale politieke machtsstrijd.

Door het uitblijven van de beoogde politieke unie, ging Duitsland niet akkoord met een monetaire unie, waardoor het plan van de Verenigde Staten uit 1971 voor semi-vaste wisselkoersen tussen de dollar en de Europese valuta's slechts twee jaar stand hield. Het systeem van de *'Snake in the Tunnel'*, waarbij de tunnel door de VS gecreëerd en gegarandeerd zou zijn en de Europese valuta's als slangen door de tunnel zouden kruipen, mislukte jammerlijk. Dit systeem betekende dat de Europese valuta's semi-vast stonden tegenover elkaar en tegenover de dollar en dat kleine schommelingen mogelijk waren, waardoor het iets stressbestendiger was dan volledig vaste wisselkoersen. Het grote verschil tussen dit plan en Bretton-Woods was dat in het geval van de snake de Europese valuta's als geheel tegenover de dollar stonden in plaats van individueel.

Het probleem bleef, dat bij een gebrek aan supranationale afspraken op monetair gebied, de economieën en valuta's van de betrokken landen sterk uiteen zouden gaan lopen. Volgens de onmogelijke driehoek die eerder is uitgelegd, is het niet mogelijk om een systeem van vaste wisselkoersen te hebben, als je tegelijkertijd vrij verkeer van kapitaal hebt, maar je monetaire beleid niet op elkaar afstemt. Bij de *'Snake in the Tunnel'* was het doel om vrij verkeer van kapitaal te hebben en tegelijkertijd stabiele wisselkoersen en onafhankelijk monetair beleid. Het idee hierachter was dat, door de wisselkoersen niet volledig vast te zetten, er minder monetaire afspraken nodig zouden zijn. Helaas voor de deelnemende landen, waren

de doelen op het gebied van stabiliteit en de mate van onafhankelijkheid van het monetaire beleid niet in balans. Hierdoor zou in 1973 de tunnel alweer in elkaar storten. Wat overbleef was een systeem van semi-vaste wisselkoersen binnen Europa, waar gedurende zes jaar vele landen in en uit zouden stappen en dat feitelijk neerkwam op een D-markblok.¹¹ Dit kwam doordat de Duitsers verreweg de sterkste valuta hadden en de D-mark als *'benchmark'* werd gebruikt.

Van 1973 tot 1978 zouden de Franse en de Duitse overheid overleg voeren over de mogelijkheid van een Economische en Monetaire Unie zoals die was voorgesteld in het Werner-plan. De Britten onderhandelden wel mee, maar gaven aan dat elke afspraak die het intergouvernementele niveau qua besluitvorming zou ontstijgen voor hen onbespreekbaar zou zijn. Ook in Duitsland vonden onderhandelingen plaats. De Bundesbank stond zeer kritisch tegenover een Economische en Monetaire Unie (EMU) zonder politieke unie en economische convergentie. De Bundesbank voerde een scherpe oppositie tegen de onderhandelingen over de EMU. De strijd tussen de Bundesbank en de Duitse regering zou de onderhandelingsruimte van de Duitse politiek langere tijd beperken. De macht van de Bundesbank zorgde ervoor dat ze als een extra partij bij de Europese onderhandelingen gezien kon worden. De bankiers zagen de politieke unie en de economische convergentie die de Bundesbank voorstelde, als voorwaarden om de D-mark te beschermen tegen inflatie.

De strijd tussen de Bundesbank en de Duitse regering kwam simpel gezegd neer op het volgende: Indien Duitsland zich zou binden aan de snake zou het gebonden zijn aan semi-vaste wisselkoersen en zou het ook verantwoordelijkheid moeten nemen voor het behoud van de wisselkoersen. Indien een ander land, bijvoorbeeld Frankrijk, een ruim monetair en fiscaal beleid zou voeren, zou dit een groei van het kapitaal in Frankrijk veroorzaken met een verhoogde consumptie tot gevolg. Omdat deze consumptie zich niet zal beperken tot alleen Frankrijk, zal de vraag naar D-marken toenemen. De Fransen willen Duitse producten kopen met hun

franks en moeten deze daarvoor inwisselen, wattergen de vastgestelde wisselkoers dient te gebeuren. Echter, als het aanbod van de frank toeneemt door het eerder genoemde ruime monetaire en fiscale beleid, zal de waarde van de D-mark ten opzichte van de Franse frank toenemen. Omdat dit niet mocht vanwege de slang, zal de Bundesbank genoodzaakt zijn om D-marken aan te bieden op de valutamarkt om de wisselkoers van de D-mark en de frank binnen de marges van de slang te houden. Deze groei in aanbod van D-marken betekent dan ook een verruiming van het kapitaal in Duitsland, wat inflatie tot gevolg kan hebben, iets waar in Duitsland en vooral bij de Bundesbank een grote angst voor bestaat.

Behalve door handel, kan er ook door monetair beleid onbalans in de wisselkoers ontstaan. Als een land, we nemen opnieuw Frankrijk als voorbeeld, besluit om de rente die banken moeten betalen aan de centrale bank om geld te lenen, te verlagen, heeft dit verstrekkende gevolgen. De banken zullen deze lagere rente doorberekenen aan hun klanten, die hierdoor meer geld zullen lenen en minder zullen gaan sparen. Als de rente echter teveel verschilt met het buitenland, wordt het ook voor inwoners van een ander land aantrekkelijk om in Frankrijk geld te lenen. Dit geld zullen ze dan inwisselen voor hun eigen valuta, wat ook weer druk zet op de wisselkoers. Toen Duitsland daarentegen de rente verhoogde, zoals het vaker deed om de inflatie te beperken, betekende dit dat mensen uit heel Europa hun spaargeld in Duitsland op de banken wilden zetten, omdat ze daar meer rente zouden vangen. Hierdoor werden opnieuw grote hoeveelheden buitenlandse valuta's aan de Bundesbank aangeboden.

Het ingrijpen van de Bundesbank door meer D-marken aan te bieden voor buitenlandse valuta's, betekende dat men de wisselkoersen stabiel zou houden, maarook dat de Duitse reserves in buitenlandse valuta's zouden stijgen. De Duitse overheid kon er echter weinig mee, omdat het aanbieden van deze munten niet mogelijk was. Het inwisselen voor goud kon alleen met de dollar, maar dat was sinds het einde van de goudpariteit, waarbij de waarde van een valuta is bepaald door een

vaste hoeveelheid goud, in 1972 niet meer mogelijk. Het gevolg was een toenemend aantal franks (of dollars, als de Franse overheid hier nog over beschikte) in de kluisen van de Bundesbank. Deze franks of dollars waren echter structureel 'overpriced', waardoor ze niet door de Bundesbank ingezet konden worden. Zodra de Bundesbank deze franks of dollars zou aanbieden op de markt, zou dat de koers weer onder druk zetten, waardoor de bank opnieuw zou moeten ingrijpen. Dit systeem zorgde er weliswaar voor dat de inflatie het hoogst was in het zwakkere land, maar het betekende ook dat Duitsland wel degelijk de gevolgen van inflatie zou voelen bij een verruiming van het kapitaal in Frankrijk. Deze geïmporteerde inflatie zou voor Duitsland bij de onderhandelingen een heet hangijzer zijn en blijven.¹²

Het begin van het Europees Monetair Systeem

Desondanks werd er in 1978 een begin gemaakt met de monetaire eenwording van Europa. Met de oprichting van het Europees Monetair Systeem kwam de Europese eenwording in een volgend stadium. Dit Europees Monetair Systeem was een voortzetting van het plan van de snake met de kanttekening dat er binnen een monetaire unie sprake moest zijn van convergentie en overleg op het gebied van monetair beleid. Dit overleg zou echter nog niet binnen het Europees Monetair Systeem plaatsvinden. De invoering van de EMS was wel degelijk een stap (vooruit) in de Europese eenwording. Naast economische en politieke eenwording zou vanaf 1978 ook monetaire eenwording beginnen ondanks de afwachtende houding van veel landen in de periode voor het afschaffen van Bretton-Woods. Na het instorten van het gouden Bretton-Woodssysteem kwamen de Europese landen steeds dichterbij elkaar met het Europees Monetair Systeem tot gevolg.¹³ Dit proces verliep echter lange tijd zeer moeizaam door de verschillende visies van de 'monetaristen' en de 'economisten'. Monetaristen stellen dat monetaire eenwording economische convergentie en discipline kan afdwingen en economisten stellen dat economische

convergentie en discipline vereist is voor monetaire eenwording; een discussie als die over de kip en het ei.

Deze discussie zou de monetaire eenwording van Europa nog geruime tijd in zijn greep houden en in combinatie met de dollarcrisis vanaf 1971 zouden de onderhandelingen aan de hand van de aanbevelingen van het Werner-rapport in een vroeg stadium stranden. In 1978 komt het opnieuw tot een toenadering tussen Frankrijk en Duitsland en, nadat zij onderling tot overeenstemming zijn gekomen, wordt een voorstel gepresenteerd aan de andere lidstaten tijdens een vergadering van de Europese Raad in Kopenhagen.¹⁴ Dit voorstel betreft de oprichting van het Europees Monetair Systeem (EMS) op basis van een gemengd supranationaal en intergouvernementele basis. Het monetaire deel was supranationaal geregeld in bindende verdragen en afspraken, terwijl er op het gebied van economische convergentie en politieke besluitvorming slechts intergouvernementele intentieverklaringen en niet-bindende overeenkomsten kwamen. De oprichting van de EMS zonder bijbehorende Europese economische samenwerking betekende een overwinning voor de monetaristen, die vooral in Frankrijk de meerderheid vormden.¹⁵

De reden waarom de economen in de Duitse regering overstap gingen bij de totstandkoming van het EMS, blijkt uit de speech van de Duitse kanselier Schmidt voor de raad van de Bundesbank op 30 november 1978: *"We are vulnerable, First, because of Berlin and because of the open flank in the East, because of the division of our nation, symbolised by Berlin's insular position. And we are vulnerable, seconds, because of Auschwitz. The more successful we are in the fields of foreign, economic, social en defence policy, the longer it will take for Auschwitz to fade from the fore of collective consciousness."*¹⁶ Uit deze speech blijkt dat de Duitsers zich vanwege hun (vermeende) kwetsbaarheid op geografisch en politiek gebied aan West-Europa wilden binden. Het waren dan ook primair politieke redenen waarom West-Duitsland akkoord ging met de invoering van het EMS. Hierdoor kwamen de verhoudingen tussen de Bondsregering en de top van de Bundesbank onder druk te staan.

De onafhankelijkheid van de Bundesbank en zijn exclusieve focus op anti-inflatiebeleid zorgden ervoor dat in de ogen van de bank politieke motieven geen rol hoorden te spelen in het monetair beleid. Toen dit alsnog dreigde te gebeuren, de afspraken van het EMS zouden de beleidsvrijheid van de Bundesbank beperken, kwam de Bundesbank in opstand. Door zich nog strikter aan zijn doelstelling te gaan houden zette de bank de Duitse regering onder druk. Dit kon echter niet op dezelfde korte termijn als de monetaire maatregelen van de Bundesbank met als gevolg een stagnatie van de groei van de Duitse economie. Dit leidde tevens tot de val van Bondskanselier Helmut Schmidt in Oktober 1982.¹⁷

De strijd tussen de Bundesbank en de Duitse regering over het snake-systeem, zou bij het EMS nog sterker naar voren komen. Binnen het EMS zou een rekenvaluta ontstaan, de ECU (European Currency Unit), die een weerspiegeling was van de economische macht en de valutawaarde van de verschillende deelnemers aan de monetaire unie. De wisselkoers tussen verschillende valuta's werd in een bandbreedte gekoppeld met de ECU.¹⁸ Dit betekende dat wanneer een land zou overgaan tot verruiming van zijn kapitaal, dit nog steeds tot gevolg zou hebben dat zijn munt waarde zou verliezen ten opzichte van de andere munten. Dit zou nu via de ECU berekend worden, waardoor interventies minder snel nodig waren door de dubbele bandbreedte, zowel van de ene munt richting de ECU als vanaf de ECU richting de andere munt.

Dit had echter nog een gevolg: als alle landen behalve Duitsland, over zouden gaan tot verruiming van hun kapitaal, dan zou de waarde van de ECU, immers een weerspiegeling van de valutawaarden van de deelnemers, ook zakken. Dit betekende dat uiteindelijk niet zij buiten de bandbreedte zouden komen, maar Duitsland. De enige manier waarop Duitsland dit kon oplossen, was ook tot kapitaalverruiming overgaan, waardoor het inflatie zou creëren. Dit ging nog steeds rechtstreeks in tegen de doelstelling van de Bundesbank.¹⁹ Om toch steun van de Bundesbank te krijgen voor de invoering van het EMS zou Schmidt enkele bijzondere clausules

toevoegen aan het oprichtingsverdrag van het EMS, waardoor de Bundesbank werd gevrijwaard van interventies *"als deze de monetaire stabiliteit in Duitsland in gevaar zou brengen"*.²⁰

Deze uitzonderingen en het ontbreken van afspraken over een gezamenlijk beleid, betekenden dat het EMS weliswaar een stap in de richting van een Europese Monetaire Unie was, maar dat het in de praktijk slechts een kleine stap was. Hier kwam opnieuw de onmogelijke driehoek aan de orde. Men probeerde binnen het EMS tegen beter weten in alle drie de hoeken te beheersen, maardit ging al snel fout. Nadat de Franse frank voor de derde keer in drie jaar moest devalueren ten opzichte van de D-mark en de rest van de ECU-valuta's, besloot de Franse overheid om haar monetaire beleid toch meer aan te passen richting het Duitse monetaire beleid.

De Nederlandse terughoudendheid

In het geweld tussen Frankrijk en Duitsland speelde Nederland een belangrijke rol. Het was het grootste land van de Beneluxlanden en een trouwe bondgenoot van Duitsland op het monetaire vlak. De band tussen de Deutsche Bundesbank en de Nederlandsche Bank was goed en er was regelmatig overleg. Met name als politici van beide landen naar de mening van de banken te ver gingen in hun onderhandelingen.²¹ De afwachtende houding van Nederland kwam voort uit het vast willen houden aan de 'gave gulden'. De gulden was immers de enige valuta die samen met de D-mark tegen de Franse frank revalueerde. De reden voor deze politiek was dat de D-mark en de Bundesbank op ieder moment lijdzaam volgden. Minister van Financiën Onno Ruding zei ooit tegen interviewer David Marsh: *"The Dutch gave up their monetary sovereignty many years before I became a minister. We tied ourselves to the anchor currency of Europe. If the Bundesbank announced their changes in interest rates a 4 o'clock in the afternoon, they would telephone the Nederlandsche Bank at five minutes o four to let them know the decision. The Dutch*

central bank would announce the same move at five past four. That was the limit of our autonomy. For the Netherlands, this situation was a source of strength."²²

Uit deze band met Duitsland kwam in 1976 het Duisenbergplan voort. Het Duisenbergplan, vernoemd naar de Nederlandse minister van Financiën Wim Duisenberg, hield simpelgezegd in, dat de Europese landen zowel binnen als buiten de op dat moment bestaande snake hun monetaire beleid op elkaar zouden afstemmen door het gebruik van 'target zones' voor de wisselkoers tussen twee valuta's. Dit zou de rigiditeit van de snake wat wegnemen en tegelijk de communicatie en afspraken over fiscale en monetaire politiek makkelijker maken. Dit voorstel zou echter vastlopen op gebrek aan steun van Duitse zijde.²³

Nederland leek in het begin van de jaren '80 een beetje in slaap gedommeld. Het volgde op monetair gebied braaf de Duitsers en op politiek gebied verloor Nederland haar invloed, althans dat dacht men. Zo degradeerde Nederland tot een tweederangs land dat slechts binnen de Europese Gemeenschap nog wat van haar invloed kon doen gelden.²⁴ Op monetair gebied zou Nederland een sterk conservatieve houding aannemen en soms zelfs Roomser blijken te zijn dan de Paus. Het land streefde zelfs de Bondsrepubliek voorbij in haar drang naar discipline.²⁵

Ondanks de terughoudendheid van Nederland en het conservatisme van Duitsland, of misschien wel juist hierdoor, ontstaat in het begin van de jaren '80 voorzichtig de roep om vernieuwing en vooruitgang in de Europese eenwording.²⁶ Op drie mei 1980 wordt er een commissie ingesteld door de Europese commissie met als doel om uit te zoeken hoe Europese eenwording de economie en industrie in West-Europa kan helpen. In het rapport dat deze commissie schrijft, worden de huidige werkzaamheden van de Europese Gemeenschap beschreven en geeft men aan waar nog kansen liggen:

"6. De opbouw van de gemeenschap, met als grondslag de solidariteit en de integratie van de verschillende economieën, heeft zich, met als essentieel doel de voortdurende

verbetering van de levensomstandigheden en de arbeidsvoorwaarden van de volkeren van Europa, ontwikkeld rond twee kernpunten:

- *de totstandkoming van een gemeenschappelijke markt waarvoor gezamenlijk vastgestelde concurrentiebepalingen en een gemeenschappelijk buitentarief gelden, die een vrij verkeer van goederen en diensten waarborgt, en die de industrie en de werknemers in de gemeenschap de voordelen van een groot afzetgebied biedt;*
- *de totstandkoming van een gemeenschappelijk landbouwbeleid, voorwaarde voor de totstandkoming van het vrije verkeer van landbouwproducten en oorsprong van de verhoging van de levensstandaard der van oudsher minder bedeelde landbouwbevolking van Europa, alsmede middel op de voedselvoorziening te waarborgen.*

Het werk rondom deze twee kernpunten moest worden gecomplementeerd met de totstandkoming van een monetair stelsel, een voor een evenwichtige economische ontwikkeling onontbeerlijk element, en de totstandkoming van het vrije verkeer van personen, diensten en kapitaal. Het gemeenschappelijke handelsbeleid en het ontwikkelingsbeleid hebben als doel de gemeenschap de haar op het internationale vlak toekomstige plaats te waarborgen. Een aanvullend beleid moest tot stand worden gebracht om het hoofd te kunnen bieden aan bijzondere situaties waarin de marktvoorschriften alleen geen bevredigende oplossing konden geven.”²⁷ Vervolgens richt het rapport zich weer meer op het landbouwbeleid en de mogelijkheden hiervan, maar ook monetaire eenwording komt opnieuw terug:

“10. Op monetair en economisch gebied stelt zij hiertoe voor dat de Gemeenschap, zich intern baserend op een reële coördinatie door middel van meer dwingende methoden, en extern op een duidelijk gemeenschappelijk optreden, het effect van het nationale beleid versterkt, de zone van monetaire stabiliteit die zij tracht tot stand te brengen, consolideert, en tegenover haar partners de Europese belangen verdedigt.

*De Ontwikkeling van het Europees Monetair Stelsel zou een krachtige factor voor het welslagen van een dergelijk beleid zijn. In zoverre alle lidstaten eraan zouden deelnemen en de verbintenis om van de ECU de spil van het stelsel te maken in acht zou worden genomen. De behoefte van de communautaire economie en de stand van het internationale monetaire stelsel vormen gereede aanleiding voor het bewerkstelligen van beslissende en snelle vordering op weg naar een geïnstitutionaliseerd Europees Monetair Stelsel.*²⁸

Naar aanleiding van dit rapport ontwikkelt de Europese Commissie een opdracht aan de Europese Raad om over te gaan op hervormingen, want: " *de heer Gaston E. Thorn, voorzitter van de Commissie, (heeft) op 24 juni 1981 duidelijk gesteld dat de enige mogelijke oplossing voor de ondervonden moeilijkheden was onmiddellijk het fundament leggen voor het Europa van de tweede generatie. ... Daarom beval de Commissie aan de Raad de tenuitvoerlegging van een algemene strategie voor een nieuwe start op Europees niveau aan, d.w.z. een geïntegreerd en coherent beleidsgeheel, dat drie hoofdlijnen volgt.*"²⁹

De drie hoofdlijnen waren: nieuw beleid dat vernieuwing van de industriestructuren in goede banen kon leiden, herziening en vernieuwing van het gemeenschappelijke landbouwbeleid en het op begrotingsniveau tijdig aanpassingen maken om problemen voor te zijn die voortkomen uit de verschillen in ontwikkeling tussen de diverse beleidsterreinen. Hoewel dit soort woorden vaak gesproken werden binnen de Europese Gemeenschap, was er nu daadwerkelijk een kans van slagen. Op 10 mei 1981 werd bij de presidentverkiezingen in Frankrijk de eerste socialistische president sinds Vincent Auriol in 1954 gekozen: François Mitterrand. Gekozen in een moeilijke tijd met een programma van hervormingen en met een coalitie van communisten en socialisten. Mitterrand was voor zijn beleid ten aanzien van Europa voor een groot deel afhankelijk van zijn minister van Financiën, Jacques Delors.³⁰ Onder invloed van Delors kiest Frankrijk er in 1983 voor om, ondanks de hoge prijs,

alsnog binnen het Europees Monetair Systeem te blijven en dus te kiezen voor Europa en te breken met de politiek van oud-president De Gaulle.

Het voorzitterschap van Delors en de Europese Akte

In 1985 werd in het Luxemburgse plaatsje Schengen het gelijknamige verdrag getekend dat het vrije verkeer van mens, goed en kapitaal binnen de Europese Unie zou regelen. Hoewel dit in eerste instantie slechts werd ondertekend door de Benelux, Frankrijk en Duitsland en in beginsel slechts een intentieverklaring was, toont het wel de wil van de Europese landen om tot het ideaal van één Europese markt te komen. Dit betekende dat men ervoor koos om in ieder geval vrij verkeer van kapitaal te hebben en tegelijkertijd dat men volgens het mechanisme van de onmogelijke driehoek moest kiezen voor vaste wisselkoersen of onafhankelijk monetair beleid. Deze keuze voor het vooropstellen van het belang van één gemeenschappelijk markt werd nog eens versterkt door de keuze van Jacques Delors tot president van de Europese commissie. Deze twee zaken kwamen uiteindelijk samen in de Europese Akte van 1986.³¹ Naast deze Akte zou er halverwege de jaren '80 nog een teken zijn van hernieuwde energie binnen de Europese eenwording: het comité Delors. Dit comité zou uiteindelijk de blauwdruk leveren voor de Europese monetaire eenwording.

Ook in Nederland ontstaat langzamerhand een meer positieve sfeer ten aanzien van de Europese eenwording: het instituut Clingendael organiseert op 7 oktober 1983 een symposium met de titel '*De Europese Gemeenschap: Vooruitgang of Verval?*'. Hier stellen Nederlandse en Europese wetenschappers dat de huidige situatie niet kan blijven bestaan en dat eenieder meer te winnen heeft bij vooruitgang dan bij verval.³² De Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid adviseert op 26 maart 1986 in het rapport '*De Onvoltooide Europese integratie*' om door middel van positieve integratie, het voeren van gemeenschappelijk beleid op nieuwe terreinen of

nieuw beleid op oude terreinen, de Europese integratie voort te zetten en aan te moedigen.³³

Met de positieve kijk op Europese integratie in Nederland en Frankrijk, bleef Duitsland alleen over en ook daar ontwikkelde zich langzaam een meer pro-Europese houding met de benoeming van Helmut Kohl tot nieuwe Bondskanselier. Het politieke toneel leek klaar voor de sprong in het diepe van de Europese integratie.

Op naar de Top

Het positieve geluid dat door Europa trok ten aanzien van de Europese integratie moest nog wel omgezet worden tot nieuwe afspraken en verdrag. Voorafgaand aan het Verdrag van Maastricht was de Europese Akte al getekend en het Verdrag van Schengen. Beidde verdragen hadden grote invloed op de wording van het Verdrag van Maastricht.

Het rapport Delors en de gevolgen van de Europese Akte

De Europese Integratie had halverwege de jaren '80 een tussensprint ingezet, maar de nieuw benoemde voorzitter van de Europese Commissie Jacques Delors nam geen genoegen met alleen de Europese Akte. Deze Akte was opnieuw slechts een intentieverklaring die het gevolg was van een zogeheten 'White Paper' van de Europese Commissie over de mogelijkheden van de vervolmaking van de interne markt.³⁴ Deze 'White Paper' maakte onderscheidt tussen drie soorten barrières die de interne markt nog tegenhielden: fysieke barrières, technische barrières en fiscale barrières. In de conclusie wordt opnieuw gewezen op de noodzaak van een interne markt voor de handel binnen Europa en voor de toekomst van Europa: *"The free movements of goods is an important, valuable and possibly indispensable step which has to be taken before economic integration can be achieved. But it is not the ultimate goal; at best it is the indispensable precursor. ...Just as the Customs Union had to precede Economic Integration, so Economic Integration has to precede European Unity."*³⁵

Hoewel de 'White Paper' geen hoofdstuk over monetaire eenwording bevat, was het wel degelijk de bedoeling dat dit onderwerp aan de orde zou komen bij de onderhandelingen.³⁶ Dit werd door Delors nog eens benadrukt in een speech die hij zou geven ter ere van het tienjarig bestaan van de Europese Universiteit in Florence op 21 november 1986: *"Concomitantly, the free movement of capital will play a major role in the convergence and integration of our economies, through a better allocation of*

*resources and an expansion in risk capital. There is, though some Member States are not convinced of this, a dialectic relationship between monetary cooperation and economic cooperation. ... all the same, the liberalization of capital movements does not yet mean that we have a European currency. That will not become reality tomorrow or the day after; but it is part of the European dream, and, if I am to go by the number of articles in the press, it is the most popular European topic. The currency area, a precondition for a European currency, and the financial area, are within our grasp, but will achieve their full impact only if the Member States increase their monetary cooperation. That is our target for next year."*³⁷

Door de onmogelijke driehoek van vrij verkeer van kapitaal, vaste wisselkoersen en onafhankelijk monetair beleid voor individuele landen zou Europese integratie op het gebied van de interne markt altijd gevolgen hebben voor het monetaire beleid. Het zou de lidstaten namelijk dwingen om te kiezen tussen vaste wisselkoersen of een onafhankelijk monetair beleid. Met de roep om stabiliteit binnen de interne markt was die keuze eigenlijk al gemaakt. De interne markt vereiste vaste wisselkoersen en eiste hiermee ook een gemeenschappelijk monetair beleid. Dit zorgde echter voor de nodige problemen, aangezien de Britten en de Denen zich niet wensten te binden aan een gemeenschappelijk monetair beleid. Beide landen hadden problemen gekend met het Europese monetaire systeem van semi-vaste wisselkoersen. In Denemarken was er grote weerstand onder de bevolking en in Groot-Brittannië zag men de problemen al aankomen op het moment dat het monetaire systeem opnieuw ter discussie zou staan.³⁸ Behalve de tegenstand vanuit Groot-Brittannië en Denemarken was er ook weerstand in Duitsland en Nederland vanuit de Centrale Banken. De Nederlandsche Bank en de Bundesbank waren bang voor supranationale maatregelen en wetgeving die hen in hun functioneren zouden beperken.³⁹ Beide banken waren ervan overtuigd dat hun onafhankelijkheid de doorslaggevende factor was voor hun succes. De politiek diende zich hiervan afzijdig te houden en hier zeker geen internationale afspraken over te maken.

Tijdens de onderhandelingen over de Europese Akte zouden Groot-Brittannië en Denemarken alleen komen te staan, nadat Kohl toegaf op het gebied van monetaire eenwording en Delors en de Fransen toegaven op het gebied van de kapitaal liberalisatie en de onafhankelijkheid van de bestaande instanties.⁴⁰ Hoewel de vrije stroom van kapitaal hierdoor absoluut zou worden, bleven de wisselkoersen (slechts) semi-vast, waardoor er eenenigszins onafhankelijk monetair beleid kon bestaan, al was dit in de praktijk zeer beperkt. Het volmaken van de interne markt, zowel op het gebied van goederen als van kapitaal, markeerde het begin van de Monetaire Unie en het begin van de Politieke Unie.

De splitsing tussen EPU en EMU betekende dat Frankrijk en Duitsland opnieuw tegenover elkaar zouden komen te staan. Duitsland maakte zich hard voor een politieke unie binnen het Europese geheel van een gemeenschappelijk buitenlands- en veiligheidsbeleid en Frankrijk en Delors richtten hun focus op de monetaire unie. De Europese Politieke Unie was echter een veel diffuser begrip en de Duitsers waren er zelf ook niet helemaal over uit hoe dit er uit zou moeten zien. De toezegging van de Fransen dat zij bij een eventuele aanval van de Russen op andere EU landen met kernwapens zouden terugslaan, was voor Duitsland een geruststellende gedachte. Ook na de ineenstorting bleef het doel voor Duitsland om zich ook op militair gebied te binden aan Frankrijk. Het blad Elsevier schrijft in 1991 naar aanleiding van een interview met minister van Buitenlandse Zaken Hans van den Broek: *"Frankrijk en Duitsland waren sinds juli in vertrouwelijke gesprekken gewikkeld over hun eigen plannen en hadden Van den Broek daar niet volledig van op de hoogte gesteld. ...De motieven voor de Frans-Duitse strijdkrachten zijn dan ook niet militair maar puur politiek. Het doel is niet voor veiligheid te zorgen maar de Europese identiteit te helpen versterken. Het is de vraag of zoiets vaags als de 'Europese Identiteit' het wel waard is de eenheid van de NAVO-samenwerking te riskeren."*⁴¹

De strijd tussen Duitsland en Frankrijk laat zich het makkelijkste kenschetsen door te kijken naar wat elk van hen had en wat de ander wilde. De Fransen hadden

politieke macht doordat zij kernwapens tot hun beschikking hadden. De Duitsers hadden economische macht in de vorm van de D-mark en de Bundesbank. De D-mark werd door de Fransen ook wel gezien als de atoombom van de Duitsers.⁴² Deze beeldspraak is veelvuldig gebruikt en een sterk versimpelde weergave van de werkelijkheid, maar toont wel de uitgangspunten van beide landen: de Fransen wilden economisch herstel en de Duitsers politiek herstel. Het ging hierna slechts nog om de vorm.⁴³ Deze vorm zou echter cruciaal zijn en beide landen zagen in dat dit, na een eerste opzet van bilaterale samenwerking in januari 1988, via de Europese eenwording moest gebeuren.⁴⁴ De Duitsers probeerden om de politieke en militaire macht van de Fransen te verkrijgen. Dit gebeurde onder het mom van de Politieke Unie. De Franse strijd voor de economische macht speelde zich af onder de noemer van de gemeenschappelijke markt en de monetaire unie. Het resultaat was dat beide landen zich blind staarden op de tegenstelling en op elkaars visie, zonder te kijken naar de uitvoering en de gevolgen van de maatregelen.

Delors zou als eerste zijn slag slaan. In juni 1988 kreeg hij van de Europese Raad de opdracht om een comité te leiden dat de Economische en Monetaire Unie (EMU) moest verwezenlijken. Delors had al geruime tijd ingezien dat Europa het meeste te winnen had bij een vrijhandelszone en dat deze alleen volledig tot haar recht kon komen als er vrije stromen van kapitaal waren en als de risico's van schommelende wisselkoersen zouden verdwijnen. Deze twee maatregelen vereisten echter dat er geen onafhankelijke monetaire politiek plaatsvond. In de praktijk betekende dit dat de Bundesbank het monetaire beleid voor Europa zou bepalen. Door de onafhankelijke positie van de Bundesbank was het voor de Franse politiek onmogelijk om hier invloed op uit te oefenen, iets wat ze wel graag wilde. Omdat de Fransen wel beseften dat het ondoenlijk was om de strijd aan te gaan met de D-mark, pasten ze het aloude gezegde 'If you can't beat them, join them' toe.

Delors probeerde in eerste instantie binnen de Europese Akte om het Europese Fonds voor Monetaire Samenwerking om te vormen tot een Europees

Monetair Fonds dat in de praktijk onafhankelijk diende te zijn en de voorloper van een Europese Centrale Bank zou zijn.⁴⁵ Dit mislukte door het verzet van de Duitse en Nederlandse overheden en centrale banken. Dit verzet was er om twee redenen. Ten eerste was de Duitse centrale bank bang om haar autonomie te verliezen en vreesde voor ondeugdelijk monetair beleid als dit uitgevoerd zou worden door een (meer) politieke instelling binnen de Europese Gemeenschap. Deze angst werd duidelijk uiteengezet door Hans Tietmeyer, Lid van de Raad van Bestuur van de Duitse Bundesbank en latere staatsecretaris van Financiën van de Bondsrepubliek, tijdens een IMF seminar over monetair beleid in New York op 9 december 1990: *“When discussing central bank independence, different aspects should be distinguished, of which the following are probably the most important: institutional, functional, and personal independence. First, institutional independence. In exercising its power the Bundesbank as an institution is independent of instructions from the government, the parliament or any other government institution. Needless to say that it (de bundesbank red.) is also free from interference from other bodies. ... but institutional independence alone is not sufficient. Second, functional independence. ... The Bundesbank has the sole and unrestricted authority to use the traditional instruments of monetary policy.... It disposes of the full array of monetary policy instruments and is not inhibited from using them by interest rate ceilings or other limitations. ...Third, personal independence. The members of the Central Bank Council are appointed upon nomination by the federal and the Länder Governments. Their terms are for a long period, during which they cannot be removed from office.”*⁴⁶

De tweede reden om zich te verzetten tegen de plannen van Delors leefde minder bij de politiek en bij de centrale banken, maar meer bij de academische elites op het gebied van economie. Zij zagen economische problemen bij de invoering van een gemeenschappelijke monetaire unie als deze gebaseerd zou zijn op intergouvernementele afspraken. Een fatsoenlijk monetair beleid vereist afstemming met een fiscaal beleid, de overheidsfinanciering. Als deze twee niet op elkaar kunnen worden afgestemd, ontstaan er problemen op de kapitaalmarkt. In de Europese

Gemeenschap van 1988 kon dit nog, omdat elke centrale bank zijn monetaire beleid kon aanpassen aan het eigen fiscale beleid en aan het monetaire beleid van de Bundesbank. Fijne afstemming was dus mogelijk. Indien men over zou gaan tot het voeren van een supranationaal monetair beleid maar een intergouvernementeel fiscaal beleid bestond er niet langer de mogelijkheid van gecoördineerd bijsturing door middel van monetair beleid en fiscaal beleid. Omdat het monetair beleid voor alle landen zou gelden moesten evenwicht in de economische groei en inflatie zoeken met enkel fiscaal beleid. Dit is echter niet eenvoudig, omdat dergelijk beleid pas op de lange termijn een positieve uitwerking heeft en op de korte termijn vaak slechts negatief uitwerkt, wat de politici die over dit fiscale beleid beslissen, niet ten goede komt. De waarschuwing van economen om hiervoor uit te kijken, bleek achteraf juist, maar was op dat moment slechts een schreeuw in de duisternis.⁴⁷

De oplossing werd door velen gezien in economische convergentie voorafgaand aan de EMU. Als de verschillende landen immers over eenzelfde economische conjunctuur beschikten en stabiel bleven onder dezelfde monetaire en fiscale politiek voordat men over zou gaan tot een EMU, zouden er geen nieuwe problemen ontstaan na de invoering. De convergentie op monetair en fiscaal gebied zou vanuit de politiek geregeld moeten worden. Dit is belangrijk om een duidelijk onderscheid te maken tussen de Europese Politieke Unie, die nu als vereiste wordt gezien voor het oplossen van de huidige crisis in Europa, een geheel andere Europese Politieke Unie is dan die door Kohl werd voorgesteld aan het einde van de jaren '80. De EPU zoals voorgesteld door Kohl, had niet als doel om de EMU voor te bereiden of te beschermen, maar om de plaats van Europa in de wereldwijde politiek te verstevigen.

Omdat Delors met deze tweede angst nauwelijks rekening kon houden, kon hij zich volledig focussen op het wegnemen van de eerste angst bij de centrale bankiers en vooral bij de Bundesbank. Dit deed Delors primair door met de centrale bankiers samen te gaan werken in een onderzoekscomité dat onder zijn leiding stond. In juni

1988 kreeg Delors van de Europese Raad de opdracht om samen met de nationale bankiers een stappenplan te ontwikkelen voor de oprichting van een Economische en Monetaire Unie.⁴⁸ Hoewel het de intentie van Delors was om samen te werken met de centrale bankiers en om de Bundesbank bij de besluitvorming te betrekken en zo hun verzet tegen een nieuw plan te voorkomen, rezen er toch problemen. Vooral de directeur van de Bundesbank, Karl Otto Pöhl, moest niets van Delors en zijn plannen hebben en liet dit duidelijk merken.⁴⁹ De enige oplossing die Delors zag om zijn comité te laten slagen, was dat het advies inhield dat een eventuele Europese Centrale Bank identiek zou zijn aan de Bundesbank.

Dit was niet direct wat de Fransen voor ogen hadden, aangezien het op deze manier nog steeds lastig zou zijn om politieke invloed uit te oefenen op het monetaire beleid. Tegelijkertijd beseften zij ook terdege dat er op dit punt niet te onderhandelen viel met de Duitsers en dat zij door op dit punt toe te geven, op andere punten zaken gedaan konden krijgen. De president van de Nederlandsche Bank, Wim Duisenberg, speelde hierin een belangrijke rol door te bemiddelen tussen de Bundesbank met zijn eigenzinnige president Pöhl, en Delors. Door dit te doen kon Duisenberg tegelijkertijd de zorgen van zijn mededirecteur bij de Nederlandsche Bank, André Szász, naar voren brengen in de vergaderingen over het tweede probleem, het gebrek aan fiscale regels en een politieke tegenhanger van een gemeenschappelijk monetair beleid. Dit kwam echter niet binnen bij de Duitsers die zich alleen op de onafhankelijkheid van de nieuwe Europese Centrale Bank focusten, waardoor Duisenberg geen vuist kon maken en Delors het probleem kon omzeilen.⁵⁰ Dit was belangrijk omdat een politieke tegenhanger op zeer veel politieke weerstand zou stuiten. Fiscale restricties lagen bij de Fransen immers zeer gevoelig, omdat de Franse overheid veelvuldig een politiek van fiscale expansie bedreef ten tijde van verkiezingen.

Het primaire punt waar beide kampen het niet over eens konden worden, was echter de weg naar de Economische en Monetaire Unie. Het debat van de

monetaristen en economisten leidde niet tot consensus en beide mogelijkheden zouden uiteindelijk toegelicht worden in het rapport van Delors. De Duitsers bleven van mening dat er eerst economische convergentie plaats zou moeten vinden alvorens men over kon gaan op monetaire eenwording. De Fransen zagen monetaire eenwording als een noodzakelijk onderdeel van economische convergentie. Deze tegenstellingen werden in het rapport van het comité Delors niet weggenomen en het was aan de politiek om hier een oplossing voor te vinden. De reden van Delors om deze tegenstellingen niet weg te nemen en de eisen van de Duitsers volledig in te willigen was, dat Delors beseftte dat het slagen van het rapport belangrijker was dan de inhoud. Zoals één van de directeurs van de Nederlandsche Bank André Szász later zou schrijven: *"Dit plaatste ons voor een dilemma, dat de Bundesbank nog veel sterker moet hebben gevoeld. Een unaniem rapport zou het politieke proces grote vaart geven, en het was geenszins zeker of de ontwikkeling daarbij het pad zou volgen dat in het rapport was uitgestippeld. Politieke compromissen waren te verwachten, en die zouden kunnen betekenen dat grote stappen werden gedaan naar één munt, met niet meer dan lippendienst aan de voorwaarden die moesten worden vervuld om de stabiliteit en duurzaamheid te verzekeren. Wij herinnerden ons nog maar al te goed van de vorige intergouvernementele conferentie hoe weinig invloed wij konden uitoefenen in de fase waarin de verdragsteksten ter discussie stonden."*⁵¹ De vrees van Szász voor het verlies van invloed zou later terecht blijken en een voorname reden voor hem zijn om direct contact te zoeken met de politiek in een poging alsnog zijn invloed uit te kunnen oefenen.

In Duitsland hadden Kohl en zijn minister van Buitenlandse Zaken Hans-Dietrich Genscher echter in het begin van 1988 besloten dat de EMU een goede manier zou zijn om Duitsland te binden aan West-Europa. Binnen de Duitse politiek was er nog een kortstondige strijd tussen de ministeries van Buitenlandse Zaken en Financiën, die door Kohl in het voordeel van Genscher werd beslecht. Beide mannen waren ervan overtuigd dat het verbinden van Duitsland aan West-Europa een onderdeel was van de nieuwe Duitse eenwording.⁵²

Ontvangst van het rapport Delors

Het rapport Delors werd in de lente van 1989 gepresenteerd en zou tijdens de vergadering van de Europese Raad van juni 1989 besproken worden. Het rapport van het comité Delors, geschreven door bankiers, maakte wisselende reacties los bij de politici van de verschillende landen. Vooral de Britten hadden felle kritiek. Margaret Thatcher, de Britse premier, was een uitgesproken eurosceptica en een fel tegenstander van de EMU. Na jaren van verzet kwam ze echter tot de ontdekking dat ze steeds meer geïsoleerd raakte binnen de Europese en Britse politiek. Ze had hierdoor geen andere keuze dan haar koers van verzet te staken en haar zinnen te zetten op een opt-out voor Groot-Brittannië. De redenen hiervoor waren voornamelijk politiek van aard, hoewel er ook economische redenen aan te wijzen waren.

Politiek gezien was Groot-Brittannië altijd het vijfde wiel aan de wagen van Duitsland en Frankrijk. Groot-Brittannië zag zichzelf meer als een Atlantisch land dan als een Europees land. Dit geldt des te sterker voor Thatcher, die als een uitgesproken liberaal fel tegenstander was van elke vorm van sociale overheid en regulatie. Ze zou na het Verdrag van Maastricht, inmiddels teruggetreden als premier en nu een gewoon Member of Parliament, in het Britse Lagerhuis zeggen: *"I could never have signed this treaty. I hope that that is clear to all who have heard me. The Bill will pass considerable further powers irrevocably from Westminster to Brussels, and, by extending majority voting, will undermine our age-old parliamentary and legal institutions, both far older than those in the Community. We have so much more to lose by this Maastricht Treaty than any other state in the European Community. It will diminish democracy and increase bureaucracy."* Ze stelt vervolgens dat Delors nooit het plan zou hebben gehad de Britten bij het verdrag te betrekken. Haar advies na de hele ervaring: *"Whatever you said in the Community, it had to be the first stage of something which led to one destination, a European union. You did not have any other*

*alternatives. You were either on a slow train or a fast train, but you were on the train to that destination—and if you do not want to go to that destination, it does not matter at what speed you go. You do not want to be on it at all. I suggest that we do not want to go any further on that train.”*⁵³

In Frankrijk werd het rapport van het comité Delors met gemengde gevoelens ontvangen. De vrijheden van een nieuwe Europese Centrale Bank die erin worden beschreven, sloten niet aan bij de wens van de Fransen voor meer politieke zeggenschap over hun monetaire beleid. Tegelijkertijd besepte de Franse politiek wel dat ze niet veel meer zou krijgen en was vooral blij met de stap in de richting van de EMU.⁵⁴ In Duitsland was de politiek blij dat het mogelijk bleek om de Bundesbank achter de EMU te krijgen. De toezegging van een onafhankelijke Europese Centrale bank werd gezien als een overwinning.⁵⁵ Zowel Duitsland als Frankrijk bekeken voornamelijk de voor hen positieve aspecten van het rapport. De Fransen zagen het als positief dat zij de Duitsers, en dan voornamelijk de Bundesbank, hadden weten te binden aan een rapport dat opriep tot een Economische en Monetaire Unie. De Duitse overheid zag het als een succes dat de Bundesbank zich hieraan had weten te verbinden en de Bundesbank zag het als succes dat de onafhankelijkheid van een mogelijke Europese Centrale Bank was gegarandeerd. Alle betrokkenen beseften echter ook dat er nog geen echt akkoord lag en dat de echte onderhandelingen nog maar net begonnen waren.

De Nederlandse politiek reageerde traag op het rapport. Men was in eerste instantie positief, omdat men blij was dat er opnieuw beweging kwam in de Europese integratie. Het CDA onder leiding van Lubbers volgde de Duitse lijn die door Kohl was uitgestippeld. Kohl werd door Lubbers in die tijd nog als de leider van de Christendemocraten in Europa gezien. Verder was het voor een land als Nederland, dat veel te winnen had bij prijsstabiliteit, maar ook bij de interne markt, een positieve ontwikkeling dat deze twee zaken nu hand in hand zouden gaan.⁵⁶ De combinatie van onrusten in Oost-Europa en de bereidwilligheid van Duitsland om zich meer aan

het westen te binden is een onweerstaanbaar aanbod voor Nederland. Tegelijkertijd bestond er op politiek niveau een goede band tussen Lubbers en Thatcher. Het ging zelfs zo ver dat de ministers van Thatcher premier Lubbers uitnodigden voor een gesprek met Thatcher om te proberen haar over te halen mee te doen met de Europese Monetaire eenwording in april van 1989. Lubbers probeerde haar te overtuigen van de economische voordelen van de interne markt en stabiele wisselkoersen, maar Thatcher wees het geheel op politieke gronden af.⁵⁷ De positie van Nederland in 1989 en specifiek die van premier Lubbers laat zich het best omschrijven als financieel, economisch en monetair verbonden aan Duitsland, maar politiek gezien verdeeld tussen Duitsland en Groot-Brittannië. Met de val van de muur en de verkiezingen van 1992 zou dit allemaal veranderen, maar voorlopig zouden de christendemocraten het toneel nog beheersen.

Tegelijkertijd ontstond er in Nederland ook langzaam wat weerstand. André Szász, lid van de directie van de Nederlandsche Bank en specifiek belast met internationale betrekkingen, waarschuwde voor de gevaren van een instabiel Europees Monetair Systeem als de EMU niet goed georganiseerd was. Zijn kritiek vond zijn weerslag in de denkbeelden van Frits Bolkestein, op dat moment al fractievoorzitter van de VVD, die zich gelijk al uitsprak voor een onafhankelijke Europese Centrale Bank, want: *“Als er verkiezingen aankomen, moet de rente nog even omlaag, en als de staatskas leeg is, vraagt de politiek de centrale bank even wat geld bij te drukken”*.⁵⁸ De duidelijk Duitse lijn die de VVD kiest, zal later nog terugkomen. Voorlopig wacht Nederland nog af.

Onderhandelingen over het rapport Delors

Het rapport van Delors en de Nationale Bankdirecteuren moest door de Europese leiders worden geaccepteerd tijdens de top van 1989 in Madrid. Tijdens deze top zou Thatcher een hoofdrol voor zichzelf opeisen door duidelijk te maken dat zij niet

achter de conclusies van het rapport Delors stond en dat de Britten op korte termijn met een eigen voorstel zouden komen. Dit voorstel was echter een last-minute idee van Thatcher en haar ministers wisten nog van niets.⁵⁹ Toch zouden de Europese leiders tot een compromis komen door te stellen dat ze de inhoud van het rapport als een vervulling van het mandaat van de commissie zagen en dat er op 1 juli 1990 begonnen diende te worden met de eerste fase zoals dit was voorgesteld in het rapport.

De eerste fase betekende dat de Centrale Banken van de Europese lidstaten meer zouden gaan samenwerken en dat er een zekere mate van coördinatie zou zijn. Dit moest ervoor zorgen dat de wisselkoersen tussen de verschillende Europese valuta's nog meer één blok zouden vormen en dat de economieën van de verschillende landen langzaam zouden convergeren. Als immers de monetaire maatregelen overal in Europa hetzelfde zouden zijn, dan zou dit in heel Europa dezelfde economische gevolgen hebben en alle economieën dwingen om te convergeren.⁶⁰

Op 9 november 1989 zou echter het toneel van de Europese eenwording voorgoed veranderen. De val van de Berlijnse muur en het IJzeren Gordijn ging gepaard met een grote politieke omslag in Europa. De mogelijkheid van een Duitse eenwording en de openstelling van Oost-Europa voor het Westen zonder inmenging van de Sovjet-Unie (later Rusland) zorgden ervoor dat de West-Europese landen, met uitzondering van Duitsland, bijzonder nerveus werden over de toekomst van Duitsland binnen Europa. Zou een verenigd Duitsland zich meer op Oost-Europa gaan richten en het Westen achter zich laten? Zou het opnieuw proberen om haar eigen macht ten opzichte van haar zwakkere buurlanden te vergroten? Vooral Frankrijk maakte zich zorgen.

De vraag welk land de leiding zou nemen bij de Europese eenwording, werd ineens nog urgenter. De macht van West-Duitsland was al groter dan die van de Fransen en de Britten, maar een verenigd Duitsland betekende dat de economische

macht van de Duitsers even groot was als die van Frankrijk en Groot-Brittannië samen.⁶¹ Tegelijkertijd was een verenigd Duitsland minder afhankelijk van Frankrijk en Groot-Brittannië voor verdediging tegen en afschrikking (met nucleaire wapens) van de Sovjet-Unie. Er dreigde een onbalans te ontstaan in de onderhandelingsposities. Duitsland had minder te verliezen bij het mislukken van de Europese eenwording en de rest van Europa des te meer. Aan de andere kant had Duitsland wel degelijk ook iets te winnen, maar niet meer dan de rest van Europa. Het maakte de Europese leiders nerveus.

Gelukkig zag Bondskanselier Kohl in wat de politieke gevolgen zouden zijn van een Duitse eenwording en kwam hij met de beroemde uitspraak dat de vereniging van Duitsland en de vereniging van Europa twee kanten van dezelfde medaille waren.⁶² Hoewel Kohl dus beseftte welke sentimenten de Duitse eenwording teweeg brachten in de rest van Europa, lukte het hem slechts gedeeltelijk om deze weg te nemen. De gemoederen kwamen pas tot bedaren toen Franse en Duitse diplomaten het compromis sloten om snel het stappenplan voor de EMU uit te voeren. De intergouvernementele top die vereist was voor een aanpassing in de monetaire afspraken van de Europese Gemeenschap, zou plaatsvinden na de Duitse verkiezingen van begin december, zodat de top in Rome halverwege december het startpunt zou zijn. In het compromis zat echter ook de eis van de andere Europese landen dat er een directe link zou bestaan tussen de Duitse eenwording en de Europese eenwording. Kohl had in eigen land forse kritiek gekregen door deze verbintenis zelf al voor te stellen zonder dat hier expliciet om was gevraagd.⁶³

De val van de muur zorgde er weliswaar voor dat de Duitsers binnen Europa minder te verliezen hadden, maar de culturele en politieke positie van Duitsland zorgde ervoor dat ze, als ze de rest van Europa te vriend wilden houden, verder moesten gaan met de Europese eenwording. Deze nieuwe impuls kwam op het juiste moment, omdat hierdoor de politieke consensus in Duitsland in het voordeel van de EMU omsloeg, waardoor Groot-Brittannië als enige tegenstander overbleef. Dit

betekende echter wel dat Nederland nog meer tussen alle partijen in kwam te staan. Op politiek en militair gebied zag het Groot-Brittannië als de natuurlijke bondgenoot en op economische gebied zag het de Benelux-regio en Duitsland als de natuurlijke partners. Hierbij moet worden vermeld dat de relatie tussen Lubbers en Kohl in 1989 een flinke deuk heeft opgelopen, omdat Lubbers in de ogen van Kohl iets te fel tegenstander was van de Duitse eenwording. Kohl beschreef Lubbers als *“einfach nicht Deutschfreundlich”*.⁶⁴ De weerstand van Lubbers tegen de Duitse eenwording was naar zijn eigen zeggen heel redelijk en vergelijkbaar met die van de andere regeringsleiders, maar de relatie tussen Lubbers en Kohl was verpest.

Europese Politieke Unie versus Europese Monetaire Unie

Nadat Kohl in 1990 zowel de verkiezingen in West- als in Oost-Duitsland had gewonnen, stond niets de Duitse eenwording meer in de weg. Dit betekende ook dat Kohl zijn belofte van verdergaande Europese eenwording ter compensatie hiervoor moest inlossen. Nieuw hierbij was, dat Kohl het idee van een Europese Politieke Unie (EPU) een manier had genoemd om tot verdieping van de Europese Gemeenschap te komen. Het idee hierachter was echter ouder. Het doel was namelijk dat Duitsland zo de banden met Oost-Europa, en specifiek Oost-Duitsland, kon aanhalen zonder dat dit argwaan bij de West-Europese landen zou wekken.

Het idee van verdergaande federalisatie van Europa en hervorming van de Europese Gemeenschap kwam echter niet van Kohl, maar zong al langer rond in de wandelgangen van de Intergouvernementele Conferenties en werd door België in maart 1980 naar voren gebracht. Kohl en Mitterrand verzochten in 1990 in een brief aan de voorzitter van de Europese Gemeenschap, op dat moment een Ier, een aparte top te organiseren over een Europese Politieke Unie (EPU).⁶⁵ Opvallend hierbij is dat verwijzingen naar en voorstellen voor een EPU altijd bijzonder vaag bleven. Dit was om te voorkomen dat de Britten hun zogenaamde Brusselse atoomwapen, hun veto, al dreigden te gebruiken voordat een conferentie überhaupt begon.

Delors, Mitterrand en Kohl waren huiverig om de EPU rechtstreeks te verbinden aan de EMU, omdat dit het verzet van de Britten alleen maar groter zou maken. Een monetaire unie kon nog gezien worden als een economische samenwerking waarbij de soevereiniteit van een land niet direct in het gedrang zou komen, maar een supranationaal gemeenschappelijk beleid op het gebied van justitie, defensie, buitenlands beleid, sociale zaken of gezondheidszorg betekent een directe inperking van de beleidsvrijheid van een individueel land. Tijdens de top in Rome van december 1990 stuurden Kohl en Mitterrand een gezamenlijk brief, waarin zij hun ideeën over een mogelijke EPU uiteen zetten. Hieruit bleek dat zij een mix van supranationale maatregelen en intergouvernementele afspraken als de juiste weg vooruit zagen, zonder hierover meer duidelijkheid te geven.

Tijdens de top in Rome kwam het nog niet tot nieuwe maatregelen, maar werden wel nieuwe doelstellingen geformuleerd voor de periode die zou volgen: *"Democratische legitimiteit, Gemeenschappelijk Buitenlands en Veiligheids Beleid, Europees Burgerschap, Uitbreiding en versterking van Gemeenschappelijke Actie en Effectiviteit en slagvaardigheid van de Unie."*⁶⁶ Binnen dit geheel zou het Europese Parlement langzaamaan meer macht krijgen, maar zouden de beslissingen nog steeds met consensus door de Europese Raad genomen moeten worden en zou alles dus volledig intergouvernementeel blijven.

De nieuwe voorzitter van de Europese Raad, Luxemburg, ging aan de slag met zowel de EMU als de EPU. De Luxemburgers kwamen in nauwe samenwerking met de Fransen met een voorstel waarbij een driepijlerstructuur zou ontstaan: de Europese Gemeenschap (EG), het Buitenlands- en Veiligheidsbeleid (GBVB) en samenwerking op het gebied van justitie en politie. Het Luxemburgse voorstel was primair een herintroductie van de tweede en de derde pijler en het was voor de Luxemburgers meteen duidelijk dat het niet mogelijk was om samen met de EMU, die supranationale samenwerking vereiste, nog meer supranationale instanties in het leven te roepen. Bij de uitvoering van de tweede en derde pijler zou het Europese

parlement betrokken moeten worden. Dit zou dan supranationaal gebeuren, terwijl de grote besluiten nog steeds intergouvernementeel met unanimititeit van stemmen door de Raad genomen werden.⁶⁷

Het Luxemburgse voorstel was vooral realistisch en werd daardoor door zowel de voorstanders van federalisatie als door tegenstanders fel bekritiseerd. Hoewel met enkele aanpassingen veel kritiek werd weggenomen, bleken de tegenstellingen binnen Europa te groot om op korte termijn tot overeenstemming te komen over een EPU. Op de laatste top onder Luxemburgse leiding kwam men niet verder dan de conclusie dat de onderhandelingen verder zouden gaan met het Luxemburgse voorstel als basis. Dit kwam voornamelijk doordat de Fransen en de Britten groot voorstander waren van dit voorstel, omdat het geschreven was door landen die voor de toekomst van Europa op dit punt een voornamelijk intergouvernementeel karakter voor ogen hadden. De tegenstanders waren Nederland, België, Italië en Duitsland.⁶⁸

Zwarte maandag

Na Luxemburg kwam Nederland op de voorzittersstoel te zitten tijdens dit cruciale punt in de Europese eenwording. De doelstelling was duidelijk: tijdens het Nederlandse voorzitterschap diende er een verdrag getekend te worden op het gebied van de EMU en diende er op zijn minst vooruitgang geboekt te worden op het gebied van de EPU. De EMU kreeg voorrang door de rol die het rapport Delors hieraan gegeven had en door het feit dat hierover in Rome al vergaande overeenstemming was bereikt. Er lag een plan voor de EMU waarover vergaderd kon worden, terwijl er voor de EPU alleen een basis was waarop een plan geschreven kon worden. Dat de EMU al in een veel verder stadium was dan de EPU, kwam door de overeenstemming die Kohl en Genscher al in Duitsland hadden bereikt en die later ook Kohl en Mitterrand bereikten. De EPU vormde mogelijk een struikelblok en diende voorlopig te worden vermeden.

Het CDA verkiezingsprogramma bij de Tweede-Kamerverkiezingen van 1989 stelt het duidelijk: *"31 December 1992, ijkpunt voor de voltooiing van de interne markt, valt in de komende parlementaire periode. Dit moet een nieuw vertrekpunt zijn richting Europese Unie en naar een Europees georiënteerde maatschappij."*⁶⁹ Hierbij is het opvallend dat de monetaire unie simpelweg werd gezien, of in ieder geval gepresenteerd, als de voltooiing van de interne markt. Hoewel de monetaire unie inderdaad voortkwam uit de *'Single European Act'* voor de interne markt, kreeg het monetaire gedeelte van de Economische en Monetaire Unie opvallend weinig, één zin, aandacht naast de politieke samenwerking in Europa en de interne markt. Europa en Europese samenwerking nemen een aanzienlijk deel van het gehele verkiezingsplan in.

De Nederlandse overheid onder leiding van CDA'er Lubbers en gesteund door de PVDA van Wim Kok besloot al vroeg tijdens haar voorzitterschap om onafhankelijk van het Luxemburgse voorstel de gewenste EPU tot stand te brengen. Het doel hierbij was tweeledig. Allereerst zou het een enorme boost zijn voor de reputatie van Nederland in Europa als Nederland de positieve sfeer die er heerste ten aanzien van Europa tot een goed resultaat zou kunnen brengen. Daarnaast speelden ook binnenlandse motieven een rol. Het CDA had Europese politieke eenwording hoog op de agenda staan om maximaal te kunnen profiteren van de interne markt. Een EMU kwam in het verhaal nauwelijks voor en werd meer als onderdeel van een geheel nieuwe Europese Unie gezien.⁷⁰

De PvdA stond, onder leiding van Wim Kok, positief tegenover een Europese Unie op supranationaal niveau. De partij zag vanuit socialistische idealen een Europese Unie als een mogelijkheid om op sociaal, cultureel en milieugebied de wereldwijde gevolgen van de ontwikkeling van de economie en de industrialisatie op te vangen. Ook hierbij had een Economische en Monetaire Unie absoluut geen hoofdrol. De socialisten zagen de Unie meer als een gevaar voor de verworvenheden op nationaal niveau, dan als een kans om op een hoger niveau nieuwe wetgeving te ontwikkelen. De enige nieuwe doelstellingen voor Europa lagen volgens het PvdA-

verkiezingsprogramma voornamelijk op gebied van een gemeenschappelijk buitenlandbeleid richting Oost-Europa en op het gebied van milieubeleid.⁷¹

Met twee regeringspartijen die beiden een rol voor een Europese Unie zagen op andere gebieden dan alleen het maken van economische en monetaire afspraken, waren de omstandigheden voor verdergaande Europese integratie ideaal. Delors had de Eurosclerose, waarbij het publiek en de politiek van Europa zich tegen de Europese integratie gingen verzetten, doorbroken. Er was reeds een concept voor een Europese Politieke Unie en zeker na de val van de Berlijnse muur was er sprake van een zekere mate van urgentie om over te gaan tot verdieping van de Europese integratie en samenwerking.⁷²

Toch ging het mis. Vanuit het idealisme van een verenigd Europa op politiek gebied en de mogelijkheden die dit zou scheppen, lieten de politici al vrij snel de beperktere doelstellingen van het Luxemburgse voorstel los. Dit was op zich in 1989 door de onzekerheden die met de inmiddels langzaam ingezette desintegratie van het Oostblok samenvielen, niet heel bijzonder. Na de val van de muur werd dit sentiment in eerste instantie versterkt door de onzekerheden ten aanzien van de Duitse eenwording. Echter in 1991, toen Nederland daadwerkelijk het voorzittersstokje overnam, was voor de Fransen en Duitsers al duidelijk dat de Duitse eenwording zou worden afgekocht met de Economische en Monetaire Unie van het rapport Delors en niet met een nieuwe Politieke Unie op supranationaal niveau.

In Nederland kwam het ministerie van Buitenlandse Zaken in 1990 met een nota met als titel *'Verder bouwen aan Europa: versnelling, versterking en vervlechting'*. Dit laat al zien welk idee er in Nederland leefde ten aanzien van het aanstaande voorzitterschap.⁷³ Europa zou federalistisch moeten worden ingericht en er moest veel samengewerkt worden op supranationaal niveau, waarbij democratisering van Europa het sleutelwoord werd om de grotere landen, Frankrijk, Duitsland, Italië en Groot-Brittannië, te kunnen dwingen om hun beleid op te Europa te richten. De nadruk van het Nederlandse voorzitterschap kwam op het punt te liggen dat de verkiezingsprogramma's al deden vermoeden: *"Nederland ging het*

*onderhandelingsproces in met een duidelijke prioriteitsstelling. Niet meer de voltooiing van de interne markt stond voorop, maar de democratische legitimiteit.*⁷⁴

In de periode voorafgaand aan het voorzitterschap bleek tijdens verschillende bijeenkomsten van de ministers van Buitenlandse Zaken al dat het Nederlandse standpunt behoorlijk ver verwijderd was van dat van de grote Europese landen. Voor Frankrijk was het Nederlandse standpunt te Atlantisch, voor Groot-Brittannië te communautair. Hoewel Duitsland veel dichterbij de Nederlandse standpunten stond dan de andere grote landen, zagen de Duitsers weinig winst in Europees beleid dat zonder overeenstemming met Frankrijk zou worden bereikt.

Bij aanvang van het halfjaarlijkse voorzitterschap van de Europese Gemeenschap van Nederland op 1 juli 1991 leken de onderhandelingen over een Europese Politieke Unie muurvast te zitten. Hoewel bij de laatste onderhandelingen in Luxemburg besloten was dat het Luxemburgse voorstel als basis zou dienen voor een nieuwe voorstel en verdere onderhandelingen, was wel duidelijk dat de standpunten van de verschillende partijen zover uiteen lagen, dat een compromis voor alle landen onaanvaardbaar zou zijn. Doordat de buitenlandse leiders toch heel positieve bewoordingen gebruikten, ontstond bij de Nederlandse regering de overtuiging dat het toch mogelijk moest zijn om een compromis te bereiken door het Nederlandse standpunt te gebruiken als uitgangspunt. Hoewel in de aanloop naar de Intergouvernementele conferentie van de Europese Raad in Brussel op maandag 30 september 1991 voor de Nederlandse overheid duidelijk werd dat er veel kritiek op het plan was, besloot Nederland toch door te zetten. Lubbers en Van den Broek vertrouwden erop dat men inzag dat dit de enige mogelijkheid was om verder te komen en hoopten op steun vanuit Bonn (Kohl) en vanuit de Europese commissie (Delors). Lubbers vertrouwde ook op de persoonlijke band die hij met beide regeringsleiders had opgebouwd.⁷⁵

Tijdens de top zelf blijkt echter al snel dat het plan geen kans van slagen heeft. Lubbers stelt zelf jaren later: *"Kohl kon niet anders, omdat Frankrijk het niet wilde. De sterke en tegelijk de zwakke kant van Kohl was, zoals hij het zelf placht te zeggen: 'Bij*

alle belangrijke momenten begin ik eerst drie keer te buigen voor de Franse vlag.' Zijn prioriteit is om de vijandschap Frankrijk-Duitsland te boven te komen. Als Kohl ervan overtuigde raakt dat de Fransen iets echt niet willen, kan hij niets anders dan daarin meegaan. Zo werkt het tussen Kohl en de Fransen. Marianne is voor hem belangrijker dan Europa. Ik heb het met Jacques Delors ook vaak meegemaakt met onderwerpen die Frankrijk gevoelig lagen. Dan zei hij tegen mij: dit wordt een lange weg: Jij en ik zijn Europeaan, maar in Parijs ligt dat moeilijk."⁷⁶

Het mislukken van de top werd de Nederlandse politici zwaar aangerekend. De benaming Zwarte Maandag toont wel aan dat het een trauma werd voor het Nederlandse buitenlandbeleid in het algemeen en voor het kabinet Lubbers III in het bijzonder. Na het mislukken van de top in Brussel op 30 september 1991 hadden Lubbers, Van den Broek en Kok nog slechts tien weken voor de onderhandelingen in Maastricht begin 1992 van start zouden gaan. De macht die Nederland als voorzitter dacht te hebben en de invloed die het hoopte uit te kunnen oefenen, was verdwenen. Als er nog hoop was dat Nederland niet als de mislukking van Europa te boek zou komen te staan, dan moest er tegen elke prijs een akkoord komen in Maastricht. Voor het CDA en de PvdA was het echter ook de laatste mogelijkheid om nog iets van hun verkiezingsbeloften van Europese integratie in te lossen, voordat Nederland de voorzittersrol weer zou verliezen.

Het sein voor een herstart in Maastricht

Na het mislukken van de Europese Politieke Unie door het Nederlandse voorstel is het aan de Nederlanders om van de volgende Europese top in Maastricht wel een succes te maken. De internationale druk nam echter sterk toe na zwarte maandag en de tijd begon te dringen.

Maastricht gaat van start

1992 zou het belangrijkste jaar worden voor de Europese Integratie sinds 1957 en het Verdrag van Rome. Aan de oevers van de Maas moesten twaalf landen het eens worden over een gezamenlijk economisch en monetair beleid, alsmede over het politieke kader om dit alles vorm te geven. Het belang van een verdrag werd door het mislukken van een overeenkomst over een Europese Politieke Unie tien weken eerder in Brussel, alleen maar groter. Duitsland moest ingekapseld worden in een Europese samenwerking om weer één te mogen c.q. kunnen worden. Het enthousiasme dat ontstond door de economische vooruitgang en de interne markt, begon alweer af te nemen en de druk op de Europese valuta's nam voortdurend toe.

De stellingname van de verschillende Europese landen op het gebied van de Economische en Monetaire Unie was echter veel duidelijker. Frankrijk wilde één munt voor heel Europa, Duitsland wilde een onafhankelijke centrale bank, Groot-Brittannië wilde er niets meer mee te maken hebben en de andere landen hadden eigenlijk niets meer in te brengen. Het rapport van de commissie Delors en de overleggen in Madrid, Straatsburg, Dublin en Rome hadden het speelveld al redelijk duidelijk bepaald. De laatste hete hangijzers waren duidelijk: er moest een beslissing genomen worden over het tijdschema zoals dit door de commissie Delors was voorgesteld, over de deelname van Groot-Brittannië, over de criteria voor deelname en er moest een besluit komen over toepassing van de criteria en de toelating van nieuwe landen of het uitstappen van ondertekenaars van het verdrag.⁷⁷

Toch zou ook de Europese Politieke Unie nog een keer terugkomen in de onderhandelingen van Maastricht. Deze angstgegner van het Nederlandse kabinet diende in de ogen van de Duitsers en die van Delors een integraal onderdeel te zijn van een Economische en Monetaire Unie. Op dit moment kwamen de juiste motieven samen met de juiste omstandigheden op het juiste moment. Prof. Dr. Szász beschreef het in 1993 al door te stellen: *"Kern van het verdrag (van Maastricht red.) is de Economische en Monetaire Unie 'die uiteindelijk een gemeenschappelijke munt inhoudt' (artikel B). De motieven zijn voor een deel economisch, maar bovenal politiek.*

1. Van de voltooiing van de interne markt kan slechts volledig worden geprofiteerd, als naast de andere belemmeringen ook de onderlinge wisselkoersonzekerheid wordt weggenomen. Dat betekent een gezamenlijke munt.

2. Het monetaire beleid in de Europese gemeenschap wordt gedomineerd door de Deutsche Bundesbank. Monetaire medezeggenschap voor anderen kan slechts worden verkregen door de monetaire beleidsbeslissingen naar het Europese vlak over te hevelen. Dat vereist een gezamenlijk monetair beleid, gevoerd door een Europese Centrale Bank.

3. De grote veranderingen die zich in Europa hebben voorgedaan, vormen wellicht het belangrijkste motief. Deels vormen zij het motief om door middel van een verdergaande integratie het verenigde Duitsland in West-Europa te verankeren. Deels openen zij het vooruitzicht van een omvangrijke 'verbreding' van de Gemeenschap, en die dreigt te leiden tot verwatering als de westeuropese lidstaten niet tot 'verdieping' overgaan.

De motieven worden lang niet altijd duidelijk uitgesproken. Zij moeten vaak worden gedistilleerd uit wolken van euro-retoriek."⁷⁸

Hoewel het voor alle deelnemende landen, behalve voor Groot-Brittannië, duidelijk was dat de EMU en de gemeenschappelijke munt er zou komen, waren er nog steeds enkele punten waarop er geschillen konden ontstaan. De Fransen en de

Duitsers waren het in essentie eens geworden: de Duitsers ruilden hun D-mark in tegen verdere Europese integratie en een Economische en Monetaire Unie met een onafhankelijk centrale bank. De precieze invulling van de Europese integratie en de methode van invoering van de EMU en een Europese Centrale Bank waren nog punt van discussie.

De uitgangspositie voor de onderhandelingen in Maastricht die de Fransen innamen was simpel: de Duitse binding aan West-Europa moest beklonken worden met het offeren van de D-mark aan de Europese staten. Dit standpunt verdedigden zij zowel tijdens de onderhandelingen van de commissie Delors als tijdens de onderhandelingen in Rome en Madrid. Hoewel de Fransen wat negatiever keken naar de eis van onafhankelijkheid van een Europese Centrale Bank, had Delors hen overtuigd van de noodzaak hiervan om zo de Bundesbank achter Kohl te krijgen. De Fransen hadden tijdens de onderhandelingen in Madrid en Rome niet alles gekregen wat ze wilden hebben; de garantie dat de Bundesbank hen zou helpen als de frank onder druk zou komen te staan, ontbrak nog. Dit is iets waar de Duitsers in de jaren voor Maastricht nooit aan hebben gedurfd. Elke verwijzing hiernaar ging gepaard met een uitzonderingsclausule of ontbrak het aan harde eisen. De Fransen waren tot veel bereid om deze garantie nu wel te krijgen. Deze bereidheid tot consensus kwam voort uit de uniciteit van de situatie zoals deze ontstond na de val van het IJzeren Gordijn. Frankrijk verloor namelijk zijn status als gelijke van Duitsland. Frankrijk was niet langer één van de vier bezettende machten van Duitsland. Een verenigd Duitsland werd qua aantal inwoners en economie alleen maar sterker. Bovendien werd in het licht van de veranderende wereld het Franse kernwapenbezit, de Franse politieke en militaire macht, minder belangrijk dan de economische macht van de Duitsers. Deze aspecten waren in 1992 al duidelijk en zouden met de dag aan belang winnen, omdat de Duitse eenwording steeds meer voordelen leek te hebben. De Fransen moesten en zouden de D-mark en de Bundesbank als trofeeën mee nemen uit Maastricht.

De Duitsers kwamen naar Maastricht met de steun en toestemming van de Bundesbank om de D-mark te verkopen aan de Fransen. De prijs die Kohl hiervoor wilde krijgen was verdeeld over de EMU en de EPU. Op het gebied van de EMU was het zaak voor Kohl om de steun van de Bundesbank niet te verliezen. Hiertoe diende het verdrag te voorzien in de onafhankelijkheid van de nieuwe Europese centrale bank. Ook op het gebied van de EPU wenste Kohl duidelijk een stap vooruit te zetten om zo Duitsland definitief op de kaart te zetten in Europa. Op die manier kon Duitsland ook haar onvermogen camoufleren om een duidelijk buitenlandbeleid te voeren door de gevoeligheid vanwege de Tweede Wereldoorlog zowel richting West-Europa als richting Oost-Europa.

Het op twee na grootste land van Europa, Groot Brittannië, had een simpele doelstelling voor de onderhandelingen: geen EMU voor de Britten, maar het liefst zonder dat zij hun Veto moesten gebruiken. Hoewel de Britten wel degelijk behoefte hadden aan toezegging van steun van de Duitsers voor de kwakkelende pond, waren ze geenszins bereid om zich hiervoor op enigerlei wijze supranationaal te binden. Hoewel de Britten bij eerdere conferenties nog akkoord gegaan waren met verwijzingen naar het uiteindelijk doel van een EMU, was het in de conclusies nooit hun intentie om hier ook daadwerkelijk op korte termijn vervolg aan te geven. Omdat de Britten op dit punt bijna alleen stonden, was het voor hen een lastige strijd om niet als het eeuwige vetoland neergezet te worden. Het doel was dan ook om hun veto niet te gebruiken als het kon worden vermeden. Deelname aan de EMU zou echter tegen elke prijs moeten worden vermeden.

Delors zette de doelstelling van de Europese Commissie en het programma van 1990 van de Commissie in januari en februari 1990 uiteen in twee lezingen. Hierin werden vier doelstellingen geformuleerd voor Europese integratie: de interne markt, de EMU, uitbreiding van de Europese Gemeenschap en als laatste de twijfelachtig geformuleerde doelstelling 'de gemeenschap tot een realiteit maken'. De interne markt was in eerste instantie van deze doelstellingen verreweg het

belangrijkst, doordat inmiddels het stadium van de implementatie van wetgeving om de interne markt concreet te maken, was bereikt. De EMU leek op dit moment nog nauwelijks op de voorgrond te treden en moest het in het gehele plan van 33 pagina's met slechts 1 pagina stellen. De uitbreiding van de Europese Gemeenschap en de technische implementatie van de interne markt genoten hier nog voorkeur.⁷⁹ Tegelijkertijd was Delors duidelijk in zijn uiteindelijke doel: *"We need to make progress on two fronts: economic and monetary union and political cooperation."*⁸⁰ Delors zag hierbij slechts praktische problemen, omdat naar zijn mening de politieke wil zeker aanwezig was. Om deze praktische problemen aan te pakken diende de Commissie zich volgens Delors altijd primair pragmatisch op te stellen. Zelf besloot hij echter om hiervan af te wijken. Onder het mom van alles is vloeibaar onder hoge druk, beschrijft Delors in zijn speech de onzekerheden die er bestaan in de wereld, om vervolgens zijn oplossing, versterking van de Europese Gemeenschap op politiek niveau, aan te dragen.⁸¹

Dit kwam Delors echter op veel kritiek te staan en hij zou een maand later naar het Europese Parlement geroepen worden om deze kritiek te weerleggen. Delors had zijn hand overspeeld en zich gebrand aan de EPU. De parallel tussen Delors en zwarte maandag is makkelijk te trekken en maakt de fout van de Nederlandse overheid in 1992 des te kwalijker. Deze fout zorgde er echter wel voor dat Delors en Lubbers extra gemotiveerd aan het overleg in Maastricht zouden beginnen.

De rol van Nederland als voorzitter

Nederland speelde in dit geheel een bijzondere rol. Nederland was niet alleen als voorzitter betrokken, maar vertolkte in de Europese integratie als vanouds ook de rol van vertegenwoordiger van de kleinere landen, specifiek de Benelux. Bij de grote afspraken tussen Duitsland, Frankrijk en Groot-Brittannië keken de kleinere landen onder andere naar Nederland om hun gezamenlijke belangen te verdedigen.

Nederland kwam echter door haar rol als voorzitter nauwelijks toe aan haar rol als volksvertegenwoordiger. Lubbers stelde later: *“Ondanks mijn gespannen verhouding met Kohl, krijg ik voorafgaand aan de top van hem persoonlijk het verzoek alles in het werk te stellen om Maastricht te laten slagen. Dat Lukt. ... De inzet is: we moeten ervoor zorgen dat de Britten en de Denen ja zeggen tegen het nieuwe verdrag.”*⁸² Hoewel Kohl had verzocht om de top te laten slagen, was dat eigenlijk al niet meer nodig. Het CDA en de PvdA hadden bij de verkiezingen ingezet op de uitbreiding van de Europese Gemeenschap op politiek gebied. Nu dat niet meer zou lukken, werd alle energie besteed aan verdieping in het algemeen. Lubbers zegt hier later in een interview over: *“Mitterrand wil dat de Europese regeringsleiders meer macht krijgen. Hij ziet dat ik als voorzitter concessies doe om de top te laten slagen. Dat vindt hij onplezierig.”*⁸³ De persoonlijke relaties speelden tijdens de top een grote rol. De relatie tussen Lubbers en Kohl is onderdeel van debat, maar feit blijft dat de relatie rond de top in Maastricht absoluut schade had ondervonden door de situatie rondom de Duitse eenwording en het falen van de EPU.

Op 26 maart 1986 ontving het kabinet Lubbers II al een onderzoek van de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid naar de Europese Integratie. In het rapport, getiteld *“De Onvoltooide Europese Integratie”*, werden drie mogelijkheden voor Nederland gegeven om de Europese Integratie in een voor haar aantrekkelijk richting te sturen: 1. Terugtrekking uit de gemeenschappelijke markt en met alle Europese landen individueel afspraken maken. 2. Verder gaan met de gemeenschappelijke markt, net besloten in de Single European Act van 1985, door het gebruik van ‘positieve integratie’; het voeren van nieuw gemeenschappelijk beleid (in tegenstelling tot negatieve integratie: het afschaffen van nationale wetten die de gemeenschappelijk markt tegenwerken). 3. Vasthouden aan de Status Quo vanuit vrees dat er geen consensus mogelijk zou zijn tussen de Europese landen op de gebieden waarop het voor Nederland positief zou kunnen uitwerken om tot verdere integratie over te gaan. In dit rapport werd optie 2 naar voren geschoven als beste optie. Deze optie komt dan ook terug in het beleid zoals Nederland dit zes jaar later

voert als Nederland wederom de voorzittersrol toebedeeld krijgt. De poging van Nederland om op zoveel mogelijk punten gemeenschappelijk beleid te voeren door nieuw beleid te maken, mislukt echter tijdens zwarte maandag en wel precies om de redenen die onder punt 3 beschreven werd. Hierna keek men in Den Haag volgens de wet van de minste weerstand slechts nog waar vooruitgang mogelijk was en richtte men zich vol overgave op de mogelijkheid nieuw beleid voor de EMU te ontwikkelen.

Het feit dat Nederland in 1992 bereid was om te praten over het opgeven van monetaire vrijheid en bereid was fiscale vrijheid in te wisselen voor Europese integratie, kwam voort uit een mengelmoes van motieven. De economische en monetaire motieven waren simpel: de interne markt kon het handelsland dat Nederland was veel goeds brengen en monetaire vrijheid had Nederland al geruime tijd niet meer. De politieke motieven waren ingewikkelder. Zoals beschreven was het een verkiezingsbelofte om op politiek niveau verder te gaan in de richting van een Europese Unie. Hiervoor zou gemeenschappelijk beleid naar het supranationale niveau gebracht moeten worden. Dit stond in het verkiezingsprogramma van zowel de PvdA als het CDA en kwam na het afschieten van het voorstel voor de EPU op zwarte maandag ineens onder een vergrootglas te liggen. Verder was er de dringende behoefte om te slagen om zo te voorkomen dat Nederland in Europa buiten de boot zou vallen als tijdens het voorzitterschap van Nederland zowel de EPU als de EMU zouden mislukken. Hier kwam nog bij dat Lubbers zijn persoonlijke relatie met Kohl probeerde te redden om de verhouding tussen Nederland en Duitsland binnen Europa niet onder druk te zetten. Als grote broer Duitsland stelt dat het verdrag er moet komen, dan kan het kleine broertje er voor zijn eigen bestwil maar beter aan mee werken.

De grote keuzes van Maastricht

Na het mislukken van de EPU was het duidelijk dat er alleen nog doorgewerkt kon worden aan de Europese eenwording op basis van samenwerking tussen Duitsland en Frankrijk en dat de andere landen hierin mee konden gaan of niet. De discussie werd gevoerd op basis van het rapport van de commissie Delors.⁸⁴ De grote keuzes die echter in Maastricht nog gemaakt dienden te worden, betroffen de onafhankelijkheid van de nieuwe Europese Centrale Bank (ECB), het te voeren valutabeleid, de convergentiecriteria en de deadline en tot slot , en wellicht meest controversieel, de EPU.

Het was duidelijk dat Frankrijk en Duitsland op het gebied van de ECB tegenover elkaar stonden, maar dat het voor Duitsland onmogelijk was om in beweging te komen op dit punt. De Bundesbank hield op basis van de eigen principes stug vast aan zijn eis voor een ECB c.q. een bank die volledig onafhankelijk is van politieke inmenging. Hans Tietmeyer, directeur bij de Bundesbank, stelde in een lezing op een IMF seminar over centraal bankieren in Washinton in 1990 al: *“Independence of the central bank from government influence is an essential requirement for a successful monetary policy. ... There is the rare exception to the rule: France appears to be the most obvious example in recent year of a country that has achieved relative price stability without its central bank being independent of the government.”*⁸⁵ De verwijzing naar het beter functioneren van de Franse banken was een kleine steek onder water, omdat de prijsstabiliteit die de Fransen hadden weten te bereiken met politieke invloed, voortkwam uit het politieke besluit om het beleid van de Bundesbank in alles te volgen. De politieke invloed op de banken in Frankrijk werkte alleen maar, omdat deze invloed werd gebruikt om het onafhankelijke beleid van de Duitsers te kopiëren. Tietmeyer gaat verder door te stellen:

“When discussing central bank independence, different aspects should be distinguished, of which the following are probably the most important: institutional, functional, and personal independence. First, Institutional independence. In exercising its power the

*Bundesbank as an institution is independent of instructions from the government, the parliament or any other government institution. Needless to say that it (de Bundesbank red.) is also free from interference from other bodies. (...) but institutional independence alone is not sufficient. Second, functional independence. (...) The Bundesbank has the sole and unrestricted authority to use the traditional instruments of monetary policy. (...) It disposes of the full array of monetary policy instruments and is not inhibited from using them by interest rate ceilings or other limitations. (...) Third, personal independence. The members of the Central Bank Council are appointed upon nomination by the federal and the Länder Governments. Their terms are for a long period, during which they cannot be removed from office.*⁸⁶

In zowel praktische als spreekwoordelijke zin gaven Tietmeyer en de Bundesbank gedurende de jaren '80 en '90 de rest van Europa, en de wereld, les in monetair beleid. Ze schreven dit succes voornamelijk toe aan de onafhankelijkheid waarmee ze konden werken aan hun simpele doelstelling, namelijk het beperken van inflatie. Mede door deze onafhankelijkheid en de mogelijkheid van de Bundesbank om de overheid voor het gerecht te dagen, moesten de Franse en Duitse politici rekening houden met deze expliciete wens van de Bundesbank.

Voor de Fransen was dit moeilijk te accepteren, aangezien men op deze manier nog steeds geen enkele invloed kon uitoefenen op het te voeren monetaire beleid. Hierover ontstond een discussie tussen de Franse regeringsleiders en 'hun' Delors. Delors had immers in zijn rapport gesteld dat een ECB op basis van politieke onafhankelijkheid zou moeten functioneren.⁸⁷ Andre Szász, op dat moment nog werkzaam bij de Nederlandsche Bank, zegt hierover in een brief van 3 januari 1992 aan dhr. Bolkestein, voorzitter van de VVD, het volgende: *"Frankrijk beseft, dat als het toch niet meer bereid is de pariteit tussen Dmark en franc aan te passen, zijn monetaire autonomie weinig meer voorstelt. Maar daardoor hecht het des te meer betekenis aan een gezamenlijke Europese monetaire besluitvorming die het huidige overwicht van de Bundesbank moet vervangen. Het liefst had het een Europese besluitvorming gezien die*

*door de politiek kan worden beïnvloed. Maar ook aan een onafhankelijke Europese besluitvorming op monetair gebied geeft het de voorkeur boven afhankelijkheid van de Bundesbank.*⁸⁸

Voor de Fransen was het wat betreft de Centrale bank dus kiezen tussen luisteren naar Duitse bankiers of luisteren naar Europese bankiers. Groot Brittannië ging op dit gebied een heel andere koers varen. Dit land was principieel tegenstander van enige vorm van monetaire samenwerking op supranationaal niveau en wenste slechts een internationale rekeneenheid of desnoods valuta die naast de nationale valuta zou komen te staan. Hierin stond Groot Brittannië echter grotendeels alleen en het was duidelijk dat het land hierin geen steun zouden vinden op het vasteland van Europa.⁸⁹ Het ontwerp en de doelstelling van de nieuwe Europese Centrale Bank zou hierdoor uiteindelijk precies worden zoals de Bundesbank dat voor ogen had: onafhankelijk en werkend voor prijsstabiliteit.

Voor het door de ECB gevoerde valutabeleid zou de doelstelling van prijsstabiliteit een grote rol spelen. Dit kwam omdat het rentepercentage voor beide zaken, dus extern valutabeleid en prijsstabiliteit, van zeer groot belang was. Er werd besloten dat er op basis van unanimiteit en met instemming van de ECB en het Europees Parlement besloten mag worden om gericht valutabeleid te voeren. Dit zou dan met name voor mogelijk nieuwe toetreders tot de Euro gebruikt kunnen worden, maar ook om beleid te voeren ten aanzien van de VS en de dollar.⁹⁰ Op dit gebied is duidelijk een compromis bereikt tussen Frankrijk en Duitsland. De Fransen wilden, in lijn met het beleid van De Gaulle, een Europees valutablok vormen om onafhankelijkheid van de dollar te bereiken. De Duitsers zagen externe valutaafspraken als een risico voor het beperken van inflatie en als een mogelijk grote kostenpost. Door de optie van het voeren van politiek monetair valutabeleid open te laten, werden de Fransen binnenboord gehouden, maar door een vetorecht te geven aan zowel de ECB als alle lidstaten hielden de Duitsers wel (mede)zeggenschap en werd dit niet als bedreiging gezien.

De convergentiecriteria en de hierbij behorende deadline(s) voor de verschillende fasen van de Economische en Monetaire Unie waren weliswaar al gedeeltelijk omschreven en vastgesteld in het rapport van Delors, maar waren nog steeds een heet hangijzer. Hier zei Helmut Schmidt, oud bondskanselier van West-Duitsland, in een artikel van the Wall Street Journal op 5 december 1991 het volgende over: *"Nor does it make sense, as suggested in the Dutch proposal, to give every member nation the option not to enter the final phase of monetary integration and to delete the fixed deadline of the 1st of January 1997. ... Only a binding commitment and a firm date can enforce convergence of financial policies of the member states: this was proven by the end of Francois Mitterrand's deficit spending policies under the restraint of the EMS."*⁹¹

De eis van de deadline en de eis van de convergentiecriteria werden mede hierdoor duidelijk vastgesteld, hoewel er qua data twee mogelijkheden waren. In het rapport van commissie Delors was een snelle variant en een langzame variant beschreven. Tijdens de top werd besloten dat de snelle variant niet meer haalbaar was en dat het langzame tijdschema gevolgd zou worden. Hierdoor zou de tweede fase van de monetaire eenwording, de eerste fase was op 1 juli 1990 al ingegaan, ingaan op 1 januari 1994 en de derde fase, de uiteindelijke invoering van de euro als valuta (hoewel nog niet als munt), op 1 januari 1999, waarna op 1 januari 2002 de bankbiljetten en munten in circulatie zouden komen.

Over de convergentiecriteria was gedurende de periode van 1990 tot 1992 al geruime tijd onderhandeld, waarna er een compromis uitkwam voor een begrotingstekort van 3% en een totale overheidsschuld van 60%. Deze getallen waren niet zichtbaar gebaseerd op economische theorieën of modellen, maar meer op politieke haalbaarheid.⁹² De convergentiecriteria zouden leidend moeten zijn bij het besluit welke landen op welk moment konden toetreden tot een bepaalde fase van de EMU. De Duitsers en Nederlanders hoopten door harde eisen te stellen niet alleen de zwakkere broeders te mijden maar, maar ook tot verbetering van hun monetaire

positie te dwingen. Dat het niet mogelijk zou zijn om bepaalde landen die niet zouden gaan voldoen aan de eisen, buiten de EMU te houden was al duidelijk, omdat de uiteindelijke beslissing over wie mocht toetreden op politiek niveau genomen zou worden en dus per definitie een politiek besluit zou zijn. Op dit punt bereikte men dus het compromis dat er weliswaar eisen zouden komen, maar dat in de praktijk de politiek de beslissing zou nemen en de eisen dus eigenlijk richtlijnen werden.

Met het tijdschema en de criteria compleet konden de handtekeningen onder het verdrag worden gezet en kon een nieuw hoofdstuk over Europa worden geschreven. Er bleek alleen nog een flink aantal hobbels in de weg te zitten in de periode van het tekenen en direct daarna.

Het weigeren van het Groot-Brittannië en Denemarken

Groot-Brittannië stond vanaf het begin negatief tegenover Europese integratie op supranationaal niveau. De speciale positie die de Britten voor zichzelf zagen als apart eiland tussen de VS en Europa en bijna als een apart continent, zorgde ervoor dat Groot-Brittannië continu afwijzend stond tegenover Europese integratie zonder betrokkenheid van de Verenigde Staten. Onder leiding van premier Margaret Thatcher had de conservatieve partij zich nog sterker van Europa afgewend richting Verenigde Staten. Hoewel Thatcher in 1990 tijdens een interne machtsstrijd werd afgezet als premier, bleef haar gedachtengoed zeer sterk aanwezig in de Britse politiek. De speech die Thatcher in Brugge in 1988 bij het College van Europa gaf, toonde de koers ten aanzien van Europese integratie die Groot-Brittannië in de periode hierna zou gaan voeren: vrijwillige samenwerking tussen soevereine staten.⁹³

De weigering van Groot-Brittannië om mee te doen aan de EMU was geen verrassing voor de andere landen. De keuze om op een later moment deel te nemen aan de EMU, wat de Britten hadden bedongen in Maastricht, was geen probleem voor de andere Europese landen, hoewel Lubbers hen er graag bij had gehouden. De pond was door jaren van sociale onrust in Groot-Brittannië en onder druk van

speculaties al sterk verzwakt. De pond zou al meerdere keren het Europese Monetaire systeem hebben moeten verlaten om weer te gaan zweven. De onderliggende oorzaken hiervan waren nog niet weggenomen en de wil om de nodige hervormingen door te voeren onder druk van Europa was niet aanwezig bij het Britse publiek en hierdoor ook niet bij de Britse politici.

Toch zou Groot-Brittannië alsnog een probleem gaan vormen, omdat het land wel het verdrag had ondertekend en ook moest ratificeren. De nieuwe premier van Groot-Brittannië, John Major, gaf tijdens Maastricht al aan dat er twee zaken waren waar hij absoluut niet mee akkoord zou kunnen gaan. Dit waren de monetaire unie en de sociale wetgeving vanuit Europa. Deze weigering kwam voort uit het Thatchertijdperk en de strijd tussen Thatcher en Delors. Op het hoogtepunt van de strijd tussen Thatcher en de Britse vakbonden was Delors naar Engeland afgereisd om gesprekken te voeren met de vakbonden en hen voor het Europese avontuur te winnen door te stellen dat Groot-Brittannië zich aan Europese sociale wetgeving zou moeten gaan houden. Dit schoot de Britse Premier in het verkeerde keelgat en was de directe oorzaak van de *'Bruges speech'* enkele maanden later. Door deze affaire was het in de Britse conservatieve partij politieke zelfmoord geworden om je te scharen achter een plan van Delors of een Europees plan waarbij sociale wetgeving vanuit Europa bindend werd voor de Britten. Major wist in Maastricht precies hoe ver hij kon gaan met zijn toezeggingen. Hoewel het bij de ratificatie nog wel even kritiek werd, lukte het Major uiteindelijk toch om de conservatieve partij achter zich te krijgen en de ratificatie door het parlement te krijgen.⁹⁴

In Denemarken ontstonden nog grotere problemen met de ratificatie. In de Deense grondwet was vastgelegd dat wanneer bij een nieuw verdrag een deel van de soevereiniteit op zou worden gegeven, dit via een referendum geregeld diende te worden. Het afwijzen van het Verdrag van Maastricht in dit referendum op 2 juni 1992 was een tegenslag voor het nieuwe verdrag en voor het eindeloze optimisme dat het Europese integratieproces meedroeg vanaf 1989. Hoewel de afwijzing van het

Verdrag van Maastricht door het Deense volk en het uiteindelijke terugtreden van Denemarken uit de EMU geen direct gevaar voor de EMU opleverden, was dit wel direct de eerste politieke tegenslag. Dit kan dan ook gezien worden als het begin van de nieuwe euroscepsis tegen de nieuwe EMU. Frankrijk deed een poging om om euroscepsis te ontkrachten door ook daar een referendum uit te schrijven. Het doel was om de afwijzing met marginale minderheid in Denemarken te compenseren met een overweldigende overwinning in Frankrijk. Helaas voor de Franse president François Mitterrand bleek ook in Frankrijk de steun voor het integratieproces niet zo groot als de politiek vermoedde. Het resultaat was namelijk een krappe meerderheid voor het verdrag na een campagne van de overheid om voor te stemmen en zonder dat er een grote georganiseerde oppositie tegen het verdrag actief was geweest tijdens het referendum.

Zelfs in Duitsland kwam ratificatie niet zo makkelijk tot stand als men van tevoren had verwacht. De vasthoudendheid van de Bundesbank aan prijsstabiliteit was immers niet uit het niets gekomen. Het Duitse publiek en juristen kwamen tot de conclusie dat met de invoering van de EMU de D-mark verloren zou gaan. Uiteindelijk zou het federale Constitutionele Hof een vonnis vellen over de stortvloed aan klachten over het verdrag die door burgers waren ingediend. Omdat de doelstelling van prijsstabiliteit in de Duitse grondwet was verankerd, moest het Hof bepalen of de invoering van de EMU niet direct tegen deze doelstelling in zou gaan. De conclusie van het Hof was uiteindelijk dat de convergentiecriteria en de doelstelling van de nieuwe ECB prijsstabiliteit zouden waarborgen. Hierbij werd wel uitgegaan van de meest strikte uitleg van deze maatregelen en richtlijnen. Het Hof eindigde met de waarschuwing dat, mocht het de Duitse staat niet lukken om binnen de EMU prijsstabiliteit te bereiken, Duitsland of een ander land gedwongen zou kunnen worden om de EMU te verlaten.

Hordelopen naar de tweede fase van de EMU

De onderhandelingen en de ratificatie van het Verdrag van Maastricht waren niet zonder slag of stoot verlopen. Met het wegvallen van Denemarken en Groot-Brittannië en het slecht verlopen referendum in Frankrijk groeide ook in Nederland de onvrede.

Nederlandse ratificatie van het Verdrag van Maastricht

Ook voor Nederland was ratificatie een probleem. De beslissing om te ratificeren, werd door de VVD aangevochten, omdat op deze manier een beslissing genomen werd over de periode vanaf 1 januari 1994. Dit lag gevoelig, omdat er op 3 mei 1994 verkiezingen waren. De VVD stelde dat Lubbers hierbij buiten zijn mandaat ging. Dit was een zwak argument, maar het toonde wel dat de VVD de EMU niet zomaar wilde accepteren. Uiteindelijk kwam er op 3 november 1992 een debat in de Tweede Kamer waarvoor aanvankelijk drie dagen gereserveerd waren, maar dat in de praktijk veel langer duurde. De uitkomst stond grotendeels van tevoren vast. PvdA, CDA en D66 waren weliswaar kritisch over enkele aspecten van het verdrag, maar hadden al aangegeven het verdrag te zullen steunen.

Voor de VVD lag het allemaal iets moeilijker, voornamelijk omdat de partij ideologisch en in Europees verband voorstander was van een monetaire unie. Met name vanuit de leden van de VVD kwam veel weerstand. In Nederland was de VVD als oppositiepartij de grootste luis in de pels van de regering en het was de taak van deze partij om het verdrag kritisch te bekijken. Tegelijkertijd wilde de VVD de mogelijkheden benutten die dit verdrag bood om stemmen te winnen onder de bevolking voor de volgende verkiezingen door te schieten op dit niet bijzonder populaire verdrag.⁹⁵ De mogelijkheid om te klagen over het verdrag kwam voort uit het feit dat het niet mogelijk was kleine aanpassingen in het verdrag aan te brengen. De Tweede Kamer kon alleen accepteren of verwerpen. Hierdoor werden de partijen

die voor stemden, gedwongen om ook de minder prettige punten van het verdrag te verdedigen. De VVD zag uiteindelijk toch in dat het tegenover de Europese collega's niet kon om het verdrag af te wijzen. Op 12 november 1992 stemde de Tweede Kamer uiteindelijk in met de ratificatie van het verdrag met instemming van CDA, VVD, PvdA en D66. Hierbij moet wel een andere gebeurtenis in het achterhoofd gehouden worden die de stemming had beïnvloed: zwarte woensdag in Londen op 16 september 1992.

Zwarte Woensdag in Europa

In september 1992 raakte het Europese Monetaire systeem ontwricht door een serie van monetaire problemen die ruim een jaar zouden duren. Op 14 september onderging de lire al een waardeverlaging in een poging om de financiële markten tot rust te brengen na het mislukken van een monetair overleg tussen de Europese mogendheden en de Verenigde Staten over wisselkoersen. De markt nam hier echter geen genoegen mee en er ontstonden aanvallen op valuta's die volgens de analisten overgewaardeerd waren. De devaluatie van de lire betekende de ontkrachting van het idee dat onder de valutahandelaren leefde dat er door de invoering van de EMU geen nieuwe devaluatie zouden komen en dat er door de convergentiecriteria en het Verdrag van Maastricht geen extra risico meer zou zitten op investeringen in Europese landen met een twijfelachtige monetaire reputatie. Dit risico bleek echter nog groter, aangezien de kleine devaluatie niet voldoende was om de rust te doen wederkeren.

Een nieuwe devaluatie zou gezichtsverlies en verlies van vertrouwen betekenen en diende door de Italiaanse staat tegen elke prijs te worden vermeden. De Bundesbank werd hierdoor onder druk gezet om de lire tegen de nieuwe spilkoers te ondersteunen. De druk van de speculanten bleek echter groter en de Bundesbank bracht naar buiten dat deze niet in staat zou zijn om de andere Europese valuta's tegen de toenmalige wisselkoersen te ondersteunen zonder zichzelf in de problemen te brengen. Op basis van de Duitse grondwet was het hierdoor niet langer mogelijk

voor de Bundesbank om de nodige maatregelen te nemen. Dit betekende dat het ieder voor zich werd.

Groot-Brittannië bleek de eerste en makkelijkste prooi voor prijsspeculanten. De pond was recent tot de EMS toegetreden en tegen een vrij hoge koers gewaardeerd, waardoor deze van het begin af aan al onder druk stond. Nu duidelijk was dat de Duitsers niet elke aanval op de andere valuta's in de EMS konden en wilden afslaan, was de pond financieel gezien een zwakke prooi. Hier kwam bij dat de Britten niet toe zouden treden tot de EMU, waardoor de politieke steun voor de pond vanuit de andere EMS-lidstaten ook minder was. Na een uitspraak van Bundesbank-President Schlesinger tegenover de pers, waarin hij stelde dat naar zijn mening nog meer valuta's zouden moeten devalueren om onder de speculatieve druk uit te komen, was het hek van de dam. Nog geen twee dagen later werd duidelijk dat de koers van de pond niet te houden was en dat zelfs een devaluatie niet meer zou volstaan. Daarop trok Groot-Brittannië zich volledig terug uit het EMS.⁹⁶ 16 september 1992 zou bij de Britten in de boeken komen te staan als Zwarte Woensdag.

Het terugtrekken van de pond uit de EMS was echter niet voldoende om de markt tot rust te brengen. Onder druk van een economische laagconjunctuur werd het voor overheden lastiger om de hogere rentepolitiek van de Bundesbank te volgen. Hiernaast loerde altijd nog het risico van concurrerende devaluaties, iets waar vooral Ierland last van zou krijgen. Uiteindelijk zouden Ierland, Italië, België en Frankrijk gedwongen worden tot devaluatie in de periode die hierop volgde.

Voor Nederland was er veel minder risico op speculatieve aanvallen, omdat de gulden als kleinere maar sterke munt op steun kon rekenen van de Bundesbank. Het was immers veel goedkoper om kleinere valuta te ondersteunen dan grotere valuta. Daarnaast beschikte Nederland over een goede reputatie, een stabiele financiële markt en gezonde overheidsfinanciën. Toch nam dit de zorgen niet volledig weg. Niet alleen bestonden er inmiddels financiële giganten op de speculatiemarkt die in staat

waren om elke valuta op de knieën te brengen, ook het risico van competitieve devaluaties van andere landen bleef groot. Als de andere Europese landen over zouden gaan tot devaluaties, zouden deze landen een comparatief voordeel krijgen in de internationale handel, omdat het voor derden goedkoper zou worden hun producten te kopen. Tegelijkertijd zouden Nederlandse producten dan duurder worden voor de overige Europese landen, waardoor de toch al stagnerende economie nog meer onder druk zou komen te staan. Ook bestond het risico dat als omringende landen aan het devalueren waren, investeerders hun geld in Nederland zouden parkeren als veilige haven. Dit is op zich geen probleem maar kan wel een verstoring veroorzaken in de markt. Een grote instroom van buitenlandse valuta's in Nederland kan de Nederlandsche Bank en de Nederlandse Staat schade toebrengen als deze valuta's devalueren ten opzichte van de gulden.

Ook politiek gezien betekenden de speculatiegolf en de vele devaluaties dat Nederland zijn houding aan moest gaan passen. Het drong tot de politiek door dat de Europese Gemeenschap absoluut nog geen stabiliteit had bereikt op het gebied van wisselkoersen. Van tijd tot tijd bleven er devaluaties nodig en soms was het zelfs nodig dat valuta's een tijdje uit de semi-vaste bandbreedtes zweefden om de rust terug te brengen. Deze handelingen waren nodig als er grote verschillen in de economische groei ontstonden tussen landen en als de geldgroei, de procentuele toename van de hoeveelheid geld in een gebied, dit niet compenseerde. Het probleem hierbij was dat de geldgroei en de economische groei aan elkaar gekoppeld waren. Als de overheid besloot om fiscale expansie toe te passen, dus meer geld uit te geven dan ze binnen kreeg, dan zou dit zowel economische groei als geldgroei tot gevolg hebben. Dit is echter een problematische methode van economische groei want 1% extra geldgroei vanuit de overheid betekend niet direct 1% extra economische groei en is het maar de vraag of de economische groei rendabel is en of het niet constante expansie van de overheidsuitgaven vraagt. In tijden van verkiezingen besloten sommige overheden over te gaan op fiscale expansie om de economie een boost te geven en om op deze manier stemmen te

winnen. Hier werd vaak met geleend geld voor betaald. Als een overheid dit te vaak deed of te veel, dan kwam de valuta onder druk te staan. Als men vanaf de derde fase van de EMU vaste wisselkoersen zou bepalen, dan bestond er geen 'zachte' manier meer om deze oneffenheden door middel van devaluaties weg te werken. De overgebleven manieren om dit op te lossen was of het voorkomen van scheefgroei, wat haast onmogelijk bleek, of het doorvoeren van harde maatregelen zoals loondalingen en fiscale krimp vanuit de overheid in land dat teveel schulden had gemaakt en te weinig concurrerend was, of fiscale expansies en dus inflatie in het land dat te sterk bleek. Omdat Duitsland al had laten blijken inflatie te allen tijde te willen vermijden en dit in het Verdrag van Maastricht ook had laten vastleggen als doelstelling van de ECB, verviel die optie. De twee overgebleven oplossingen, voorkomen en hard snijden, waren beide politiek gevoelig en hierdoor zeer onwaarschijnlijk. Dit was de les die enkele economen in het najaar van 1992 en het voorjaar van 1993 leerden. Op de vraag of de politici deze les ook geleerd hadden is het antwoord simpel: *"Ze hebben geen idee! Geen idee!"*.⁹⁷ Deze uitspraak deed Minister van Economische zaken Koos Andriessen tegenover Andre Szász na een overleg over de EMU in 1990 toen hem gevraagd werd of de politici wisten wat ze aan het doen waren.

De angst voor de handelingen van de overige Europese landen was een zorg die Duitsland en Nederland sterk deelden. In Nederland kwam dit onder andere naar voren in een antwoord van de regering aan de Tweede Kamer op 24 september 1992:

*"De regering hecht er sterk aan dat de beslissing over de overgang naar de derde fase zal zijn gebaseerd op een aantal duurzame criteria. [...] Als men de EMU op een solide basis wenst te bouwen, is het essentieel dat de criteria niet verwateren. [...] [Dit betekent dat] bij de beslissing geen politieke overwegingen worden betrokken. Het betekent ook dat de criteria niet moeten worden versoepeld als zou blijken dat slechts een gering aantal lidstaten zich kwalificeert voor vastkoppeling van de onderlinge wisselkoersen."*⁹⁸

Het Nederlandse standpunt was duidelijk dat de criteria de absolute voorkeur genoten boven een eventuele deadline of politieke druk. Opvallend hierbij is de houding van de VVD. In een notitie aan partijleider Frits Bolkestein stelt beleidsmedewerker financiën en latere minister van Financiën Hans Hoogervorst dat de verschillen in (economische) cultuur geen reden mogen zijn om geen vrijhandel aan te gaan: *"De stelling dat vrijhandel eigenlijk slechts mogelijk zou zijn tussen gelijksoortige samenlevingen is een uiting van economisch relativisme die grenst aan cultureel relativisme. De universele waarden van Breton Woods houden immers op waar culturen te veel van elkaar verschillen. Afgezien van zijn filosofische implicaties zet deze theorie de deur wagenwijd open voor protectionisme. Hoe een land comparatieve voordelen of specialisaties verkrijgt hoort er niet toe te doen."* Hij ging zelfs nog verder door te stellen: *"Hoe groter de verschillen tussen landen, des te groter de potentiële winst van vrijhandel."* En: *"Er is geen grond waarop men staande kan houden dat het vrijhandelsmodel alleen toepassing verdient tussen gelijksoortige samenlevingen."*⁹⁹ Dit liberale standpunt geeft overduidelijk meer voorrang aan het eigen vermogen van staten en aan de markt om oneffenheden op te lossen. Het probleem van een EMU was echter dat hierbij de marktwerking juist uit het geheel weg werd genomen.

Samenvattend kun je stellen dat Zwarte Woensdag de Nederlandse (en Duitse) politiek wakker schudde ten aanzien van het mogelijke gevaar van de EMU bij onvoldoende convergentie in economische groei en overheidsuitgaven. Tegelijkertijd toonde het ook dat verschillende economieën op dat moment nog ver verwijderd waren van een status waarin voldoende convergentie had plaatsgevonden en de derde fase van de EMU mogelijk was. Verder hadden de speculatieve krachten op de valutamarkt hun spierballen getoond door duidelijk te maken dat uitstappen uit de EMU ook geen aantrekkelijke optie meer was, door Groot-Brittannië onder vuur te nemen en zelfs Denemarken, een land met een net zo gedegen monetaire geschiedenis als Nederland, af te straffen voor zijn afwijzing van de EMU door het land tot devaluatie en ingrijpen te dwingen. Ook toonde Duitsland zich slechts

bepikt bereid tot het verlenen van steun aan landen met wie het in de EMS en later in de EMU zou zitten en nog minder bereid tot steun aan landen die niet tot de EMU zouden toetreden. Hoewel de doorgang van de EMU voor Nederland nog niet openlijk ter discussie stond, werd het alternatief, uitstappen, wel een stuk minder aantrekkelijk door de speculatieve aanvallen in het najaar van 1992. Het voorjaar van 1993 bracht nog niet veel respijt voor de vermoeide centrale bankiers.

In Nederland ontstond door dit alles het eerste verzet in de politiek tegen het Verdrag van Maastricht. Hierin speelden Andre Szász en Frits Bolkestein een grote rol. Szász als vertegenwoordiger van de hardeguldenlijn van de Nederlandsche Bank en Bolkestein namens de politieke eurosceptici. De Nederlandsche Bank zat in een spagaat ten aanzien van de Euro. Duisenberg was ideologisch beladen, als oud PvdA-minister een groot voorstander van de EMU als onderdeel van de Europese integratie. Zoals Duisenberg banden had met D'66 en de PvdA, zo was Szász meer gekoppeld aan de VVD. Op 3 januari 1992 stuurde Szász een brief aan Bolkestein waarin zijn afkeurende visie over een mogelijke Europese Monetaire Unie: *"Een monetaire unie, waarin de koersen per definitie niet kunnen worden aangepast en waarin het begrotingsbeleid in de verschillende landen sterk uiteenloopt, krijgt daarentegen met zo grote spanningen te maken dan(dat red.) haar voortbestaan twijfelachtig is."*¹⁰⁰ Deze uitspraak werd aan het einde van 1992 en het begin van 1993 bewaarheid met de crisis van de EMS.

Voor de critici van de EMU, zoals Szász en Bolkestein, werd opnieuw duidelijk wat de gevaren waren van een EMU die niet in balans was. Szász uit hierover in verschillende brieven zijn zorgen. Hij draagt in de brief van 3 januari meteen een oplossing voor aan Bolkestein: *"aanvaardt men eenmaal een Europese Centrale Bank die verantwoordelijk is voor het monetaire beleid in de EMU, dan is de vraag hoe die zich verhoudt tot de politiek, met name bij afwezigheid van een duidelijke tegenhanger op politiek gebied. ...Bij afwezigheid van een Europese minister van Financiën is zo een overleg veel moeilijker. Niet zonder reden werd vroeger wel gesteld, dat één Europese*

*munt ook een Europese minister van Financiën veronderstelde (vgl het rapport-Werner van 1971, (...). In de EMU zal de raad de vorm van de ministers van Financiën de tegenhanger van de ECB zijn, maar dit is een lichaam dat meer is toegerust op onderling overleg dan op overleg met anderen. Aangezien ook een zelfstandig ECB niet in een politiek vacuüm opereert, is een open vraag hoe het overleg in de EMU vorm zal moeten krijgen.*¹⁰¹ Uit dit voorstel blijkt wel dat Szász niet direct tegen de invoering van de EMU was, maar dat het voorstel zoals dit nu gedaan was, niet zou kunnen functioneren. De VVD zou de komende jaren op dezelfde lijn gaan zitten.

De PvdA was minder eensgezind op dit moment. Wim Kok was als minister van Financiën in het kabinet Lubbers III verantwoordelijk voor de Nederlandse inspanningen richting de EMU. Tegelijkertijd ontwikkelde Kok zich tot een sterk voorstander van harde convergentiecriteria en harde valuta met weinig inflatie. Binnen de PvdA en vooral binnen de Europese samenwerking in Brussel maakt men zich om andere redenen zorgen over het Verdrag van Maastricht:

*"1. EMU, as agreed in Maastricht, is a recipe for stability rather than growth. Although stability is of primordial importance, the community needs at least 2% growth p.a. in order to prevent unemployment from growing. Does the Maastricht settlement leave enough room to guarantee at least this 2% growth? If not, what initiatives should we take? [...] 3. third fase EMU will start on 1.1.97 or 1.1.99 at latest, but entry criteria are such that several (perhaps a majority of?) Member States will not meet these criteria at that time. Can a two speed Europe on this fundamental issue be prevented, and if so, how?"*¹⁰²

Voor de socialisten speelde dus de andere zijde van de afweging, inflatie-werkloosheid, een belangrijkere rol. Groei van de economie om de groeiende bevolking van werk te voorzien was het uitgangspunt van de sociaal-democraten. Tegelijkertijd werd de EMU door de PvdA meer gezien als een politieke verbintenis en minder als een economische afspraak. Het was een politiek compromis dat de

verbintenis tussen de Europese volken moest vergroten en als doel had om Nederland als onderdeel van Europa veilig te stellen.¹⁰³

De julicrisis en de steun van Duitsland

Het EMS steunde in zijn geheel op de rug van de D-mark en de Bundesbank. De andere landen waren dan ook voor steun afhankelijk van de Bundesbank. Dit kon gebeuren op twee manieren: krediet geven of revalueren van de mark. Het revalueren van de mark betekende dat de D-mark tegenover alle andere valuta's meer waard zou worden. Dit zou echter de concurrentiepositie van de Duitsers in gevaar brengen en het voor de Duitse overheid duurder maken om de handelspariteit te bewaken. Dit kwam dan ook bijna niet voor. De andere mogelijkheid was dat de Bundesbank kredieten in D-marken verschaftte aan de andere nationale banken. Dit hielp, omdat een speculatieve aanval eruit bestond dat handelaren in het land dat onder druk stond, bijvoorbeeld Frankrijk, geld lenen in de plaatselijke valuta om deze vervolgens in te wisselen voor D-marken en daar op de bank te zetten. Dit werkte op twee manieren. Allereerst hanteerde de Bundesbank vaak vrij hoge rentes in een poging om de inflatie te bestrijden en was het verschil tussen de rente die men moest betalen om het geld te lenen en de rente die men kreeg bij de Duitse bank, vrij klein. Daarnaast gokte men erop dat het zwakkere land zodanig onder druk zou komen te staan, dat het tot een devaluatie van de munt ten opzichte van D-mark zou komen. Zodra dit gebeurde, wisselden de handelaren hun D-marken weer in voor de gedevalueerde valuta en maakten daarbij hoge winsten. Zo kon een valuta in kleine monetaire problemen, door de handelaren in grote problemen komen, door het mechanisme van (semi)vaste wisselkoersen. Dit gebeurde ook tijdens de valutacrisis van 1992/1993. De Bundesbank kon op dit punt helpen door de D-marken die door de handelaren gestald waren bij de Duitse banken, te lenen aan het land dat onder druk stond. Op deze manier kon de druk die door de handelaren uitgeoefend werd, teniet gedaan en tegelijk ontmoedigd worden, omdat men dan het risico liep om geld te verliezen.

De Bundesbank was niet direct van mening dat Frankrijk tijdens de crisis van 1992/1993 geholpen diende te worden. Hulp was immers een noodoplossing en niet houdbaar op de lange termijn. Daarnaast zou door de invoering van de EMU hulp op een later tijdstip niet meer mogelijk zijn. Om problemen op de lange termijn te voorkomen was volgens de Bundesbank een gedragsverandering nodig onder de Zuid-Europese landen en ook en vooral bij de Fransen. Tegelijkertijd was de Bundesbank van mening dat de onrust rondom de frank meer het gevolg was van incidentele zaken en onderbuikgevoelens dan van harde cijfers. Onder zware druk van Kohl en Mitterrand werden de Bundesbank en de Franse centrale bank gedwongen om hun pariteit te verdedigen.¹⁰⁴ Dit was ook al gebeurd in september 1992 maar toen lieten de Duitsers de Britten, de Italianen en de Denen vallen. In het voorjaar van 1993 stonden de Fransen echter opnieuw met problemen bij de Bundesbank op de stoep.

Op 29 juli 1993 bereikten alle EMS-munten behalve de Nederlandse gulden en de Ierse pond, na een langzame daling sinds de zomer van 1992 de bodem van de ruimte die bestond binnen het EMS. Dit betekende voor de Centrale bankiers dat het onmogelijk was om nog langer via de standaardmethodes de pariteit tussen de valuta's vast te houden. Er was politiek handelen vereist. De drie mogelijkheden die waren simpel: het opheffen van het vrije vervoer van kapitaal, het blijven ondersteunen van de valuta's door de D-mark of de valuta's moesten gaan zweven.¹⁰⁵ De eerste mogelijkheid was niet haalbaar, omdat dit door de interne markt verboden was en omdat dit een grote stap terug zou betekenen in de Europese monetaire en economische integratie. De tweede mogelijkheid zou veel vragen van de Bundesbank. Dit zou namelijk betekenen dat de al zwakkere Duitse mark ineens niet alleen de inflatie vanuit de Duitse eenwording zou moeten opnemen, maar ook van het gehele Europese continent. Dit was politiek onmogelijk en niet toegestaan volgens de Duitse grondwet en de statuten van de Bundesbank. Hoewel de Duitsers een jaar eerder aan hadden gegeven dat zij de Fransen tegen elke prijs zouden steunen in hun streven naar een stabiele frank, gaven de Duitsers nu toe dat zij op deze belofte terug

moesten komen. Dit liet alleen de derde optie open. Dit betekende een stap in de tegenovergestelde richting van wateigenlijk de bedoeling was. Het doel van het EMS en de eerste fase van de EMU was dat de economieën en de valuta's van de Europese landen dichter naar elkaar zouden trekken. Nu bleken de fluctuaties van de verschillende valuta's zo sterk, dat de bandbreedtes die waren vastgesteld voor de verschillende valuta's in het EMS, niet groot genoeg meer waren.

Op 30 juli kwamen Duitse en Franse politici en economen bijeen in Parijs. De Fransen gaven aan dat ze inmiddels al zoveel geld hadden uitgegeven om de frank te redden, dat hun reserves op waren en dat het zo niet lang meer kon duren. De Fransen gaven er de Duitsers de schuld van dat de rentes die zij rekenden, te hoog waren ten opzichte van die van henzelf. Dit was een gevolg van het verschil van inzicht in de monetaire politiek. In de afweging tussen inflatie en werkloosheid kozen de Duitsers voor het beperken van inflatie en daarmee voor een wat hogere werkloosheid en kozen de Fransen voor een lagere werkloosheid en daarmee voor een hogere inflatie. Als onderdeel van deze keuze moesten de Duitsers een hogere rente berekenen om geld te onttrekken uit de economie om de besteding en dus de inflatie te beperken. De Fransen gebruikten een lagere rente om sparen te ontmoedigen en lenen te bevorderen, waardoor de economie meer bestedingen en investeringen kreeg en dus meer kon groeien. Het verschil in deze rentestanden betekende dat het voor valutahandelaren en speculanten gunstig kon zijn om franks te lenen tegen de lage Franse rente, in te wisselen voor D-marken bij de Franse centrale bank en op een Duitse rekening te zetten, voor de hogere Duitse rente. Om dit te voorkomen moesten de Fransen eigenlijk het Duitse rentepercentage volgen, maar dit zou de Franse economie naar beneden trekken. Het verzoek van de Fransen was dan ook om het Duitse rentepercentage omlaag te laten gaan en zo speculaties tegen te gaan.¹⁰⁶ Dit zou een dubbel effect hebben. Allereerst zou het de winst van de speculanten onder druk zetten en daarnaast zou het een teken zijn van de Bundesbank dat ze de pariteit van de frank zouden verdedigen.

De Fransen zetten de Duitsers echter voor de top al onder druk door in een brief aan de andere regeringsleiders te stellen dat wanneer de Duitsers de Fransen niet zouden ondersteunen, de D-mark uit het EMS zou worden gezet en de frank de nieuwe spilkoers zou worden.¹⁰⁷ Dit 'verzoek' zorgde voor een flinke rel tussen de Fransen en de Duitsers en trok de overige EMU- en EMS-landen in twee blokken uiteen. De Beneluxlanden wilden vasthouden aan de Duitse lijn en gaven aan dat wanneer de Fransen de Duitsers uit het EMS zouden zetten, zij ook zouden vertrekken. De overige landen zagen in dit geheel een drukmiddel om de Duitsers mee te laten betalen aan de voorkoming van de speculatieve aanvallen. De oplossing zou vanaf 31 juli 1993 bij het monetaire comité in Brussel moeten worden gevonden. De centrale bankiers en ministers van Financiën van de deelnemende landen kwamen er lange tijd niet uit. Uiteindelijk kwam het besluit erop neer dat de bandbreedtes waarbinnen de frank zou zweven ten opzichte van de D-mark, verruimd zouden worden.¹⁰⁸

Dit compromis loste de onderliggende problemen niet op, maar bood meer tijd om op de achtergrond een nieuwe oplossing te vinden. Het nam wel de speculanten de wind uit de zeilen. Toch werd deze oplossing niet door iedereen gewaardeerd. Velen zagen het als een teken aan de wand dat er ondanks het Verdrag van Maastricht weinig solidariteit tussen de verschillende landen bestond. Tevens was het een stap in een volstrekt andere richting dan voor de EMU werd verwacht. Het EMS bleef onder druk staan en de tweedeling tussen de landen van Europa in een blok van monetair strenge landen, Duitsland en de Benelux, en een blok van de meer flexibele landen onder leiding van Frankrijk, bleef ook bestaan ondanks het bereikte compromis.

De Nederlandse belangen tijdens de crises van 1992 en 1993

Voor de Nederlandsche Bank en het ministerie van Financiën was de dreiging van de splitsing van het EMS en daarmee het einde van de EMU zeer reëel. Men hield er zelfs dermate rekening mee dat de Nederlandse overheid nog tijdens de top een bilaterale afspraak maakte met de Duitsers om hun valuta's aan elkaar te binden.¹⁰⁹ Voor het behoud van de harde gulden was deze verbintenis met de D-mark cruciaal. Tegelijkertijd speelden ook politieke belangen mee. Deze werkten echter in de tegenovergestelde richting. Voor het slagen van de EMU was het noodzakelijk dat het EMS in stand bleef en dat alle landen van de EMU hierin zaten onder leiding van de Duitsers. De voorkeur voor de harde gulden leefde voornamelijk bij de Nederlandsche Bank. In een overleg tussen Kok, Szász en Duisenberg komen de argumenten naar voren. Szász en Duisenberg waren bang voor de Belgen die hadden aangegeven de Nederlandse lijn te gaan volgen en zich te gaan verbinden aan de Nederlanders en de Duitsers. Zij zagen de Belgen als een wolf in schaapskleren. De Belgen probeerden in de jaren voor 1993 om de Nederlandse lijn te gaan volgen op dezelfde manier waarop de Fransen de Duitse lijn volgden.¹¹⁰

De zeer sterke verbintenis die Szász en Duisenberg voorstelden aan Wim Kok, werd door Kok overgenomen met het Nederlands-Duitse akkoord tot gevolg. Met dit akkoord op zak konden Duisenberg en Kok de Europese onderhandelingen in als de secondanten van de Duitse regering en de Bundesbank. Dit was niet het enige dat de Nederlandse vertegenwoordiging een belangrijke status gaf. Door het aanzien dat Nederland onder de kleinere landen van Europa genoot, werd voor de Fransen duidelijk dat ze niet de meerderheid van de landen achter zich zouden kunnen krijgen. De beslissing van Nederland werd immers vaak overgenomen door België en Luxemburg en beïnvloedde ook vaak de stemrichting van Ierland en de Scandinavische landen.

De gehele kwestie bracht in Nederland nog meer de discussie naar de voorgrond of het genomen besluit om heel Europa te binden aan één monetaire politiek wel zo'n slim idee was. Voor de Nederlandsche Bank was het een teken aan

de wand dat, hoewel de beslissing was genomen de ECB onafhankelijk te maken volgens de Duitse lijn, dit de Fransen er niet van weerhield om te proberen om hier toch invloed op uit te oefenen. Tegelijkertijd groeide bij Duisenberg en Szász ook het besef dat hun invloed aan het afnemen was nu de monetaire zaken van Europa steeds meer politiek geregeld zouden worden. Het grootste deel van de politici besepte nog niet volledig waar ze nu besluiten over aan het nemen was. Tijdens de Tweede Kamerverkiezingen van 3 mei speelde de nieuwe situatie in Europa een grote rol, maar zijn de EMU en het EMS opvallend afwezig in het debat.

Ondanks het uiteindelijk bereikte compromis was het voor velen duidelijk dat niemand echt had gewonnen bij de onderhandelingen van juli en augustus. Krantenkoppen schreeuwden over het einde van de EMU en het mislukken van het Verdrag van Maastricht. Dit kan voor een deel verklaren waarom het voor politici niet prettig was hier in deze periode vlak voor de verkiezingen veel aandacht aan te schenken. Het was voor veel politici ook nog zeer onduidelijk in welke hoek de oplossing voor de EMU gezocht moest worden. Hierdoor focusten de politieke partijen zich tijdens de verkiezingscampagnes voornamelijk op de mogelijkheden van een nieuwe politieke Unie voor Europa. Dit was makkelijker uit te leggen, gaf minder problemen voor internationale onderhandelingen later en sprak meer mensen aan. Toch zou de EMU niet verdwijnen van het Europese strijdtoneel. Dit kwam primair door het tijdschema dat eraan was gekoppeld en door het feit dat Kohl de EMU nog steeds als een belangrijk onderdeel van zijn verbintenis van Duitsland aan Frankrijk bleef zien. Martin Wolf verwoordde het in zijn artikel in de Financial Times van 1 augustus 1994 *"The EMU may not be dead, after all"* zeer treffend: *"Never underestimate the European Union's fear of failure and the tyranny of the deadline"*.¹¹¹

Dit besef lijkt onder Duisenberg en Szász ook zeer sterk te hebben geleefd en beiden deden erg hun best om het monetaire en fiscale beleid tijdens de verkiezingen op het programma te krijgen. Szász deed dit op de manier die bij hem paste: op de achtergrond, onder ambtenaren en onder economen. In een artikel dat

Szász op 15 december 1993 publiceerde, kijkt hij naar de motieven van de verschillende landen voor het Verdrag van Maastricht. De naam van het artikel, 'Maastricht: wat en waarom', verwijst al naar de intentie van Szász, namelijk het begrijpelijk maken van de keuzes van Maastricht en de problemen die nog besproken moesten worden. De simpele toon van het artikel verraadt ook dat het niet in de eerste plaats voor economen of diplomaten was bedoeld, maar meer voor het grotere publiek en de minder beroepsmatig geïnteresseerden. Na eerst de Franse en Duitse positie duidelijk gemaakt te hebben en de EMU zeer duidelijk als een Frans-Duits akkoord neer te hebben gezet, behandelt hij de Nederlandse positie: *"Nederland is traditioneel voorstander van verdere Europese integratie. Het had destijds gaarne een sterker supranationaal element gezien in het Verdrag van Rome en pleitte vergeefs voor een sterker communautair karakter van het Verdrag van Maastricht. Wel stelde pers en parlement zich genuanceerder op dan voorheen. Ten dele is dit toe te schrijven aan de omstandigheid, dat het niet meer ging om vrijblijvende beschouwingen maar om verdragsverplichtingen waarbij belangen in het geding waren."*¹¹² In dit stuk legt hij duidelijk uit dat het niet een economisch en monetair besluit is om over te gaan tot de EMU, maar dat dit het gevolg was van de politieke voorkeur voor Europese integratie. Hij legt hierbij de verantwoordelijkheid zowel bij de politici als bij de pers en indirect bij het publiek.

Szász waarschuwt in hetzelfde artikel ook voor de toekomst: *"De moeilijke beslissingen moeten nog komen. Duitsland onderstreept niet alleen – evenals Nederland – het voornemen strikt vast te houden aan de overeengekomen convergentiecriteria. Bondskanselier Kohl herhaalde kort geleden – na de uitspraak van het Hof – dat een EMU slechts levensvatbaar is als zij kan steunen op de Politieke Unie. En hij kondigde aan dat Duitsland en Frankrijk op deze weg voort zullen gaan met die lidstaten die daartoe bereidt zijn. 1) (quote van Kohl op 13 oktober 1993 in een rede voor de Franse Senaat): 'Wij nodigen onze Europese partners van harte uit hieraan mee te werken – maar wij zullen ons er niet vanaf laten brengen deze unie verder te ontwikkelen en haar samen met hen te voltooien die eraan willen meewerken.'* Als dat

*inderdaad gebeurt en mocht blijken, dat slechts een beperkt aantal landen in staat is zijn bestaande verplichtingen na te komen dan wel bereid is nieuwe verplichtingen aan te gaan, dan moet Nederland zijn houding in die situatie bepalen.*¹¹³ Dit artikel werd door Szász bij een brief gevoegd die hij stuurde naar VVD-fractie leider Bolkestein. Uit arceringen en het feit dat Bolkestein een flink aantal brieven en bijgevoegde artikelen heeft bewaard, blijkt het belang van de informatie die Szász hem aandroeg.

Duisenberg koos eveneens een manier en doel die bij hem hoorden: het publieke debat en de sociaaldemocraten. In een interview met de Volkskrant van 29 april 1994, enkele dagen voor de verkiezingen, verwijt Duisenberg de ministers Kok en Lubbers onvoorzichtig te hebben gehandeld. *"Duisenberg is vooral teleurgesteld over de zwenking van PvdA-lijsttrekker Kok na ruim drie jaar solide opereren op het ministerie van Financiën. 'Vanaf het voorjaar van 1993 is het de verkeerde kant opgegaan', zei de bankpresident op de persbijeenkomst ter toelichting van het jaarverslag. Op dat moment tekende zich een miljardentegenvaller af bij de belastingopbrengst, die Kok niet volledig wilde compenseren met nieuwe bezuinigingen. Het befaamde 'tandje minder'."* En *"Duisenberg uitte ook scherpe kritiek op het voornemen van Lubbers en Kok het tekort de komende twee jaar niet verder te laten dalen, maar wel een lastenverlichting uit te delen van vijf miljard gulden. 'Dat is riskant en ik hoop dat het nieuwe kabinet tot andere gedachten komt.'"*¹¹⁴

Door zijn opmerkingen zo kort voor de verkiezingen zo publiekelijk te maken en zijn pijlen ook direct op de meest populaire PvdA-politicus te richten, was Duisenberg verzekerd van publieke aandacht. In hetzelfde artikel probeert Duisenberg ook de vakbonden te paaien en duidelijk te maken dat monetaire politiek voortaan via loonmatigingen gevoerd zal moeten worden en dat dit de enige manier zal zijn om de werkloosheid te laten afnemen met de vaste wisselkoersen. De verkiezingen van 1994 zouden echter niet draaien om Europa en al helemaal niet om de monetaire unie.

Groei & stabiliteit bij het ingaan van de derde fase

Op tweede fase van de EMU was inmiddels alweer bereikt en de voorbereidingen voor de derde fase moesten beginnen. De punten waar men in Maastricht geen overeenstemming over kon bereiken moesten worden behandeld. Het was erop of eronder en voor Nederland de laatste mogelijkheid om invloed uit te oefenen.

De vorming van Paars I

Na de verkiezingen van 3 mei 1994 ontstond er een nieuw politiek landschap. CDA en PvdA verloren tijdens de verkiezingen veel zetels. De PvdA werd uiteindelijk wel de grootste maar Nederland was verdeeld in vier blokken, waarbij de VVD, het CDA en de PvdA van vergelijkbare grootte waren en D'66 net iets kleiner. Tijdens de verkiezingscampagne van de verschillende partijen speelde Europa een grote rol, maar kwam de EMU opnieuw niet of nauwelijks onder de aandacht. Door een coalitie te vormen zonder het CDA, maar met D'66 en VVD kon Kok voor het eerst in de Nederlandse geschiedenis een regering vormen zonder confessionele partij; het eerste kabinet Kok, beter bekend onder de naam Paars 1. Hierbij was D'66 absoluut de onderliggende partij. De formatie van Paars 1 duurde met ruim 100 dagen uitzonderlijk lang. Dit kwam doordat er geen twee partijen een meerderheid konden halen. CDA en PvdA haalden samen maar 71 zetels en hadden allebei ook zeer veel verloren en hoewel de mogelijkheid bestond verder te gaan, koos Kok voor een andere weg. Gedurende de formatie bleken vooral op het gebied van financiën en van het sociaal-economische gedeelte problemen te ontstaan. Na een voorstel van Kok komen de drie partijen weer dichterbij elkaar en vormen ze uiteindelijk gezamenlijk een regering.¹¹⁵

Hoewel het proces moeizaam verliep was het duidelijk dat D'66 en PvdA samen op zouden trekken. Het CDA werd door PvdA en D'66 tot de oppositie gedwongen ondanks verschillende pogingen van de VVD om de twee partijen van elkaar los te trekken en met één van de twee en het CDA een regering te vormen. De

keuze van zowel D'66 als PvdA om met de VVD in zee te gaan is opmerkelijk te noemen, maar kan worden verklaard vanuit het idee dat zowel onder de D'66-politici als bij de top van de PvdA, in ieder geval bij Kok, leefde, namelijk het einde van de ideologische strijd.

Tijdens de Den Uyl-lezing op 11 december 1995 verdedigde Kok zijn keuze voor samenwerking met de VVD onder andere door te wijzen naar de ideologische heroriëntatie van de PvdA. *"De oude ideologie blijkt niet in staat afdoende antwoord te geven op sleutelvragen van deze tijd. Het afschudden van ideologische veren is voor een politieke partij als de onze niet alleen een probleem, het is in bepaalde opzichten ook een bevrijdende ervaring. Ik zeg het Paul Kalma na — wij schrijven 1987 — 'Een werkelijke vernieuwing van de PvdA begint daarom met definitief afscheid van de socialistische ideologie; met een definitieve verbreking van de ideologische banden met andere nazaten van de traditionele socialistische beweging. [4] Dit proces is — anno 1995 — nagenoeg voltooid."*¹¹⁶ Kok liep hierin absoluut voor op enkele van zijn partijgenoten. Dit was onder andere bij partijcongressen duidelijk geworden in de tijd dat hij minister van Financiën was. Een onderdeel van het afschudden van de ideologische veren was het op orde houden van de staatshuishouding. Dit punt was als de prijs van burgerschap geïntroduceerd in het verkiezingsprogramma van de PvdA bij de verkiezingen van 1994. Hierbij werd duidelijk gemaakt dat de wensen van de PvdA voortaan ondergeschikt dienden te zijn aan de staatsfinanciën in plaats van andersom. *"Dit (beperkte economische groei red.) spoort aan tot behoedzaamheid bij het opstellen van een financieel kader voor een nieuw programma. Die behoedzaamheid noopt vooral tot het aangeven van prioriteiten, het werken met marges, het duiden van een gewenste richting van het beleid en het benoemen van de structurele doelstellingen, ook wanneer deze wellicht niet in vier jaar tijd volledig te realiseren zijn."*¹¹⁷ Realisme lijkt het kernwoord van de doelstellingen van Kok voor zijn Partij van de Arbeid.

Op het gebied van Europese Monetaire integratie kijkt het verkiezingsprogramma van de PvdA primair naar het principe van

begrotingsdiscipline als een maatregel in het kader van het ideologische doel van Europese integratie. *"Het is van belang dat Nederland de snelle totstandkoming van een Europese munt bevordert. Wie Europa wil behoeden voor herlevend nationalisme, die steunt het doel van de Europese Monetaire Unie (EMU)."*¹¹⁸ Om hier als Nederland niet bij in de weg te staan zouden de overheidsfinanciën nog beter in orde worden gemaakt: *"Op basis van het behoedzame CPB-scenario acht de PvdA in de periode 1994-1998 een verlaging van het financieringstekort met (in EMU-termen) tenminste 1 % BBP mogelijk en noodzakelijk. Daarmee komt het tekort tijdig onder de EMU-norm van 3 % BBP en komt een structureel wenselijke norm van een tekort van 2 % BBP binnen bereik. Deze laatste doelstelling is mede van belang voor een verdere daling van de te hoge rentelasten- en staatsschuldquote en voor beperking van de netto publieke uitgaven tot hooguit de helft van het bruto binnenlands produkt."*¹¹⁹ Ten aanzien van de rest van het buitenlandbeleid blijft de PvdA bescheiden en richt zich slechts op sterk ideologische zaken als mensenrechten, solidariteit en democratisering. In het gehele stuk over buitenlandbeleid komt de EMU geen enkele keer voor. Ook in het financiële gedeelte wordt niet gekeken naar de EMU, behalve als kader van de nieuwe nationale begrotingen.

In het verkiezingsprogramma van de VVD kwam de EMU maar één keer voor: De partij gaf aan dat de EMU-norm mede bepalend moet zijn bij het ramen van de rijksbegroting. Het grootste verschil was dat de VVD zich nog sterker richt op gezonde overheidsfinanciën vanuit economische logica, waarbij de EMU-regelgeving slechts een rol speelt en niet zoals bij de PvdA, leidend was.¹²⁰ De VVD nam in rest van zijn verkiezingsprogramma een wat negatievere houding aan ten aanzien van de Europese Unie. De gemeenschappelijke markt en milieu zouden gezamenlijk aangepakt moeten worden, maar voor de rest moet Europa zich niet teveel met de zaken bemoeien. Opvallend is ook hier de afwezigheid van verdere verwijzingen naar de EMU of naar aanverwante zaken.

D'66 zat qua overheids-financiën tussen de PvdA en de VVD in. De partij plaatste economische wijsheid en EMU richtlijnen naast elkaar als even belangrijke

reden om de overheidsfinanciën binnen beperken te houden.¹²¹ De democraten zijn tegelijkertijd de enige partij die in zijn verkiezingsprogramma het Verdrag van Maastricht en de monetaire onlusten sindsdien aanhaalt. *“Ondanks de diverse problemen die sindsdien de Europese eenheid op de proef hebben gesteld, zoals de oorlog in voormalig Joegoslavië en de monetaire onrust is er geen alternatief voor verdergaande samenwerking.”*¹²²

Op 15 augustus 1994 stuurde Kok als formateur het regeerakkoord 'Keuzes voor de toekomst' naar de Tweede Kamer. Hierin stond opnieuw het plan om de overheidsfinanciën in lijn te trekken met de EMU-eisen op tijd voor de ingang van de derde fase op 1 januari 1999. Dit betekende echter wel dat er op veel plaatsen flink in de overheidsuitgaven gesneden moest te worden. De kritiek op het financieel beleid van Kok die Duisenberg nog geen jaar eerder had geuit, lijkt ter harte genomen te zijn; financiële meevallers zouden in de eerste plaats gebruikt gaan worden voor het verder aflossen van de overheidsschuld. Dit zou wijzen op de invloed van de VVD die vindt dat het niet alleen nodig is voor de EMU om de overheidsfinanciën op orde te brengen, maar dat het zelfs kan lonen om hierin nog strenger te zijn.¹²³ De uitzondering die hierbij staat genoemd is echter typerend voor de constante spanning die er toch binnen deze coalitie zou bestaan: *“Met betrekking tot de aanwending van eventuele verdere groeimeevallers zal een afweging worden gemaakt tussen verdere reductie van het financieringstekort en lastenverlichting binnen de inkomenspolitieke randvoorwaarden neergelegd in dit regeerakkoord, waarbij de noodzaak van maatregelen ten behoeve van economische structuurversterking een aparte afweging vraagt.”*¹²⁴ Deze afweging tussen het gebruik van meevallers voor het extra verstevigen van de financiële positie op de lange termijn en het creëren van economische groei en banen op korte termijn, speelde binnen de Nederlandse coalitie op eenzelfde manier als die speelde binnen Europa. De PvdA koos vaker, net zoals de sociaal-democraten in andere landen, voor economische groei en banen en de VVD koos vaker, zoals meerdere liberalen en christen-democraten vooral in Duitsland, voor de financiële versterking.

Cannes en Madrid

Op 1 januari 1994 zou de tweede fase van de EMU ingaan. Omdat er geen directe eisen werden gesteld aan het ingaan van de tweede fase, gebeurde dit stilzwijgend. De tweede fase was oorspronkelijk bedoeld als een korte tussenfase, waarin de deelnemende landen van de EMU hun overheidsfinanciën op orde konden brengen. Dit zou dan gedurende deze fase gecontroleerd worden door de Europese Commissie, die tussentijds zou rapporteren om te kijken wat de eerst haalbare deadline zou zijn.¹²⁵ Daarnaast diende de Commissie overtredingen te melden bij het monetair comité. Dit comité zou de overtredingen onderzoeken en als er dan sprake zou zijn van 'ernstige overtredingen', zou de Commissie aanbevelingen doen aan de desbetreffende lidstaat. Wat er vervolgens met deze aanbevelingen zou gebeuren, is niet goed uitgewerkt. Indien een land de aanbevelingen niet zou opvolgen, beschikte de Commissie slechts over één middel, public shaming, om de lidstaat weer in het gareel te krijgen. Dat dit slechts een zwak middel is, was voor iedereen duidelijk, maar de lidstaten waren niet bereid om meer macht aan de Commissie te geven.¹²⁶

De ingang van de tweede fase betekende ook dat overheden in hun financiering beperkingen kregen opgelegd. Vanaf dit moment mochten overheden niet langer gebruik maken van financiering vanuit hun eigen of andere centrale banken of hulp ontvangen van andere lidstaten van de EMU. Groot-Brittannië was van deze regelgeving uitgezonderd. Naast de beperkingen op de handelingen van de centrale banken, werd ook de onafhankelijkheid van de centrale banken op Europees niveau vastgelegd.¹²⁷ Dit betekende verandering in de nationale wetgeving in onder andere Frankrijk, Italië, Spanje en België. Voor Nederland speelden alleen de eisen ten aanzien van de begrotingstekorten een grote rol. Toch begon in Nederland het besef te groeien dat er problemen scholen in de afspraken rondom de EMU.

Tegelijk met de nieuwe regering in Nederland trad er ook een nieuwe Europese Commissie aan. Op 1 januari 1995 verving Jacques Santer Delors als voorzitter. Santer bezocht op 6 september 1994 het Catshuis om met de Nederlandse regering over het Nederlandse lid van de nieuwe Commissie te overleggen.¹²⁸ Hoewel de Britten hadden verzocht om eerst bezocht te worden, bleek de Commissiede regel te hanteren dat, hoewel alle leden gelijk, sommige gelijkzamer zijn dan andere. De EMU was tezamen met de uitbreiding van de EU qua lidstaten de eerstkomende jaren het belangrijkste punt op de agenda van de Commissie Santer. Dit waren twee punten waarbij Groot-Brittannië niet stond te trappellen om mee te werken. Nederland schoof in deze periode steeds dichterbij de Duitsers en hoewel er nog pogingen gedaan werden om de Britten hier ook bij te betrekken, zaten Kok en Kohl op 22 mei met z'n tweeën aan tafel om hun positie in het Europese overleg van 26 juni 1995 in Cannes te bespreken. In de voorbereiding hierop ontmoette Michiel Patijn, staatssecretaris van Buitenlandse Zaken, zijn Duitse ambtsgenoot Werner Hoyer in Den Haag.¹²⁹ De besprekingen op ambtelijk niveau tussen Nederland en Duitsland vonden maandelijks plaats in Den Haag. Dit gebeurde in strikt vertrouwen en zou eigenlijk niet eens doorgegeven worden aan de Tweede Kamer. Deze afspraken werden gemaakt om te voorkomen dat vooral de Duitsers politieke problemen zouden veroorzaken met de Fransen. De doelstelling van deze overlegging ging ver; *"in zoverre zal het niet bij 'reflecteren' kunnen blijven."*¹³⁰ Dit gremium is het overlegcentrum van Duitsland en Nederland en hier werd hun gemeenschappelijk beleid bepaald. Onderwerp van discussie hierbij was naast de EMU ook de mogelijkheid van voortzetting van de EPU, die volgens Kohl nog steeds verbonden diende te worden aan de EMU.

Dit voorstel kwam zowel bij de top van Cannes op 26 juni 1995, als bij die van Madrid enkele maanden later opnieuw ter sprake. De Duitsers hadden overleg gehad met de Fransen om te besluiten dat de invoering van de derde fase uitgesteld moest worden tot 1 januari 1999. Tegelijkertijd kwam men tot de conclusie dat er nieuwe regels nodig waren in het fiscale gedeelte van de EMU. Nu alle EMU-landen, in ieder

geval op papier, voldeden aan de monetaire eisen van een onafhankelijk centrale bank, beseften men wat de gevolgen hiervan waren: onderlinge steun was niet meer mogelijk en devaluatie evenmin. De enige mogelijkheid die er nog was om de handelsbalans tussen landen te stabiliseren of corrigeren, was die van de harde en pijnlijke maatregelen. Omdat deze maatregelen onverkoopbaar zouden zijn aan de bevolking in tijden van verkiezingen, groeide het besef bij vooral Kohl, dat, als hij zijn plan om Duitsland binden aan de rest van Europa door middel van de Euro zou willen laten slagen, hij harde eisen zou moeten gaan stellen. Om dit bereiken zou er in 1997 een nieuwe intergouvernementele conferentie komen in Amsterdam. De keuze voor opnieuw Nederland is opmerkelijk en tegelijk logisch. Een top in Duitsland of Frankrijk zou niet worden geaccepteerd door de ander en een top in de zuidelijke landen zou voor Duitsland ontoelaatbaar zijn. Nederland was welliswaar het kleine broertje van Duitsland, maar had in Maastricht laten zien alle mogelijke moeite te doen om de top te laten slagen,

Dat Nederland hierbij opnieuw de Duitse lijn zou volgen, blijkt uit een interview van minister van Buitenlandse Zaken Van Mierlo in het NRC op 30 maart 1995: *"In het Verdrag van Maastricht is vastgelegd dat de vijftien landen van de Europese Unie aan het einde van de eeuw hechter samenwerken op drie terreinen: monetaire politiek, buitenlandse politiek en defensie-politiek, en justitie en politie – de zogenoemde drie pijlers onder het gemeenschappelijke dak van de Unie. Vordering op één terrein zal de landen van de Unie verplichten ook met andere terreinen voortgang te maken, zo meent hij. "met één munt alleen ben er je niet. Dat zal op den duur niet werken".*¹³¹ Deze argumentatie, waarbij de EMU opnieuw gekoppeld werd aan vernieuwing op het gebied van een Europese Politieke of Defensie Unie, lijkt direct overgenomen van de Duitsers. Tegelijk met het interview in het NRC stuurde het ministerie van Buitenlandse Zaken een rapport aan de Tweede Kamer over de Nederlandse buitenlandse betrekkingen. *"De ontevredenheid over de vooralsnog tekortschietende effectiviteit van het GBVB is algemeen. Wellicht zou communaitisering deze situatie kunnen doorbreken. Het staat buiten kijf dat de meeste lidstaten daartoe*

thans niet bereid zijn. Zijn zullen er de voorkeur aan geven voorlopig te blijven werken vanuit de driepijlerstructuur. Dit impliceert dat het GBVB vooralsnog intergouvermenteel van opzet zal blijven. Deze opvatting wordt het sterkst uitgedragen door het VK en Frankrijk.¹³² De focus van de regering op vernieuwing van het Gemeenschappelijk Buitenlands en Veiligheids Beleid komt voort uit de mogelijkheid die Duitsland en Nederland zagen in het voortzetten van de 'verkoop' van hun monetaire kracht en de ideologische wil om Europa sterker te verbinden.

Terwijl Duitsland en Nederland naar elkaar trokken, kwamen Frankrijk en Groot-Brittannië ook steeds dichterbij elkaar. Dat dit een bewuste keuze was, blijkt uit de speech van Minister van Buitenlandse Zaken Rifkind bij het instituut voor internationale betrekkingen in Parijs op 5 maart 1996: *"There are still, however, issues over which the EU countries have genuinely different interests – and therefore policies. We should acknowledge this. A sham display of unity convinces nobody, particularly not those who can sense the exercise of real power. We cannot wish away the fact that there are issues which matter more to individual EU countries than any amount of 'solidarity': look for example at Greek concerns about Turkey; or the differences between Britain and Spain over Gibraltar. Or look at last year's debate about nuclear testing, where Britain alone in the EU supported France in the UN vote and the proportion of the EU that supported France was lower than the proportion of the UN membership as a whole that did so. One day such differences may be consigned to the dusty pages of the history book. I would welcome this. But today they still exist and they still matter – to governments and to our citizens."*¹³³ Hoewel de Britten niet meededen aan de EMU, zouden ze wel mee moeten doen aan een eventueel Gemeenschappelijk Buitenland en Veiligheids Beleid (GBVB). Dit zou betekenen dat, wanneer de Fransen dit beleid zouden inruilen tegen nieuwe toezeggingen van de Duitsers op het gebied van de EMU, de Britten hier eventueel het slachtoffer van zouden worden. Om dit te voorkomen kozen de Britten ervoor om te onderhandelen met de Fransen en hier al aan te geven dat ze een voorstel om de EMU uit te wisselen voor GBVB zouden blokkeren. Op deze manier konden ze voorkomen dat ze een veto zouden moeten

uitspreken.. Dit maakte de onderhandelingspositie van de Fransen sterker en als er al toezeggingen door hen zouden worden gedaan ten aanzien van het GBVB, zouden die zodanig zijn dat er een kans was dat de Britten ze acceptabel zouden vinden.

Op de eerste Europese top over de EMU sinds het aantreden van Paars op 26 juni 1995 in het Franse Cannes kwam men als verwacht nauwelijks verder. Het enige besluit dat genomen werd, was dat de invoering van de Euro niet vervroegd zou worden. Dit besluit werd op 15 december in Madrid bevestigd en definitief gemaakt. Hoewel de Fransen en de Duitsers waarschijnlijk op een eerder tijdstip geen overeenstemming hadden kunnen bereiken over een nieuwe uitwisseling, was het ineens voor hen ook moeilijker geworden om te voldoen aan de convergentiecriteria.¹³⁴ Het enige van belang waar de Duitsers en de Fransen het over eens konden worden, was dat er een toezegging gedaan zou worden aan de Duitsers ten aanzien van de naam van de nieuwe munt. De naam ECU (European Currency Unit) werd vervangen door EURO. Dit gebeurde op verzoek van de Duitsers die de kwakkelende koers van de ECU tijdens de EMS geen goed voorbeeld vonden.

Gedurende dit alles bleef er een grote roze olifant in de zaal staan waar slechts zijdelings over werd gesproken: de convergentiecriteria. Dit was met name van belang, omdat het Duitse Constitutionele Hof alleen akkoord was gegaan met het Verdrag van Maastricht onder de voorwaarde dat men zich strikt zou houden aan de convergentiecriteria uit het verdrag. In een brief aan Bolkestein van 5 januari 1994 verwoordde Andre Szász het als volgt: *"Over Maastricht – de optie voorgestaan door Andriessen – het volgende. (a). De Duitsers, gesteund door ons en nu ook door hun Constitutionele hof, stellen een strikte vervulling van de convergentiecriteria als voorwaarde voor de EMU. (b). De Duitsers zien bovendien een Politieke Unie als voorwaarde om een EMU op den duur te laten functioneren, en Kohl ziet de EMU vermoedelijk als middel om de EPU te krijgen."*¹³⁵ De conclusie die zowel Szász als Bolkestein hieraan verbonden, was dat een EMU alleen van start zou kunnen gaan met een beperkt aantal landen en met een EPU, zolang Duitsland de poot maar stijf zou houden.

Niet alleen uit Europa zelf kwam druk om het Verdrag van Maastricht op het gebied van de overheidsfinanciën aan te scherpen. Zelfs de Franse president van het Internationaal Monetair Fonds (het IMF) stelde zich op als een voorstander van verdere regelgeving. In een interview met het NRC aan het einde van 1995 stelt hij: *“De landen van de Europese Unie moeten na de toetreding tot de gemeenschappelijke munt hun begrotingstekorten verder terugdringen dan in het Verdrag van Maastricht is vastgesteld. Het voornemen van de Verenigde Staten om in zeven jaar het federale tekort volledig weg te werken, noopt hen daartoe.”*¹³⁶ Het artikel gaat verder door te stellen: *“Camdessus: Als je enige speelruimte wilt hebben voor een periode van tegenvallende conjunctuur moet je zo dicht mogelijk tegen een evenwichtige begroting zitten in tijden van economische expansie”* *“De IMF-directeur steunt het voorstel van de Duitse minister van Financiën Waigel van een ‘stabiliteitspact’.”*¹³⁷ De internationale druk lag dus ook bij de Duitsers. In Dublin stonden de Duitsers en de Nederlanders lijnrecht tegenover de Britten en Fransen. De Duitsers wisten zich gesteund door economen en hun constitutionele hof maar de Fransen en de Britten beschikten zoals altijd over het vetorecht.

Discussie in Nederland over het stabiliteitspact en Italië

In de politiek van Nederland drong langzaam het besef door dat ze zich voor moesten bereiden op een nieuwe ronde van onderhandelingen. Maar voor het bepalen van het Nederlandse standpunt moest er wel overeenstemming bereikt worden tussen de drie regeringspartijen. Met D'66 als compromispartij tussen de VVD en PvdA in, was het aan de liberalen en sociaal-democraten om de doelstellingen te formuleren. Er zijn vier institutionele actoren aan te wijzen in dit debat in Nederland: de Nederlandsche Bank, de Regering, de Tweede Kamer en de ministeries van Buitenlandse Zaken, Financiën en Economische Zaken. De eerste twee hiervan zijn weer onder te verdelen in twee kampen. De Nederlandsche Bank was verdeeld tussen Szász en Duisenberg, waarbij Szász zelf op een gegeven moment zijn positie bij de Nederlandsche Bank kwijtraakte. De Regering was voornamelijk verdeeld tussen VVD

en PvdA, waarbij de VVD het terrein was van Zalm en Bolkestein en het bij de PvdA voornamelijk Kok was die het beleid bepaalde. Opvallend hierbij is dat Kok er op het gebied van de EMU standpunten op nahield die niet direct strookten met de ideeën van de rest van de partijtop. De volgende actoren zullen behandeld worden om het Nederlandse debat in kaart te brengen: Andre Szász, Frits Bolkestein & de VVD, Wim Kok, Duisenberg, de ambtelijke ministeries en de Nederlandsche Bank en als laatste de PvdA. Er bestaat uiteraard veel overlap binnen dit onderscheid, maar op deze manier is er enige structuur in het debat en de glijdende schaal waarop het debat zich afspeelde, aan te brengen.

Andre Szász was als directeur buitenland van de Nederlandsche Bank de meest ingelichte persoon ten aanzien van de EMU in Nederland. Tegelijkertijd ontbrak het Szász aan genoeg politiek vernuft en vermogen om in het publieke debat op de voorgrond te treden. Vanwege de kritiek die Szász had op de EMU, kwam er halverwege de jaren '90 een breuk tussen Szász en Duisenberg bij de Nederlandsche Bank. Szász bleef als laatste der Mohikanen vasthouden aan de hardeguldenpolitiek en zag de EMU als een bedreiging hiervoor. Omdat Szász er na het Verdrag van Maastricht achter kwam dat Duisenberg zijn zorgen over de gevaren van de EMU niet volledig deelde, begon hij in 1991 adviezen naar VVD-fractievoorzitter Bolkestein te sturen. Tegelijkertijd trad Szász ook steeds vaker naar buiten in de wetenschapswereld met lezingen en artikelen op het gebied van internationale monetaire politiek. Zijn visie was, dat het onmogelijk was om in de jaren '90 van start te gaan met een EMU. Nederland moest zijn gulden bewaken of hooguit inruilen voor iets dat minstens net zo goed was. In een vertrouwelijke brief aan Bolkestein uit 1997 stelt Szász het zelf als volgt voor: *"Samengevat: onze economische vervlechting met het EMU-gebied gevoegd bij de openheid van onze economie dwingt ons bij niet-deelneming aan de EMU tot een zo nauw mogelijke koppeling aan de Euro, waarmee wij toch ons lot aan de Euro verbinden zonder deze te kunnen beïnvloeden. Daarnaast is extra onzekerheid te verwachten. Dit onderstreept, hoe belangrijk het is om te voorkomen dat zo een situatie ontstaat. Bonn is daartoe de sleutel, en het kan nuttig*

*zijn als Kok aan Kohl duidelijk maakt dat Nederlands deelneming aan een heterogene EMU minder vanzelfsprekend zou zijn dan Kohl wellicht denkt, en bij ons politieke problemen zou veroorzaken. Gezien de Politieke problemen die Kohl zelf thuis met de EMU heeft zal de mogelijkheid van een EMU met Italië en zonder Musterknabe Nederland hem niet toelachen.*¹³⁸ Als bankier onder het presidentschap van Duisenberg ontbrak het Szász aan directe politieke invloed. Tegelijkertijd beschikte Szász wel over de kennis en het vermogen deze kennis op een goede manier over te brengen wat hem tot de ideale adviseur maakte. Dat Bolkestein hier gretig gebruik van maakte bleek uit het feit dat veel van de brieven die Szász naar hem opstuurde, begonnen met “zoals je vroeg” of andere woorden van dien aard.

Op een congres over de juridische aspecten van de Euro in Amsterdam op 30 mei 1997 stelde Szász voor dat er drie mogelijkheden waren om verder te gaan met de Euro. Ten eerste één grote heterogene EMU waar alle landen in zouden zitten, met als risico dat er zonder een stevig systeem van begrotingsregels na de toetreding problemen zouden ontstaan. De tweede mogelijkheid was dat men op 1 januari van start zou gaan met een kopgroep bestaande uit Frankrijk, Duitsland en de Benelux, waarbij de andere landen op een later tijdstip toe zouden kunnen treden. Hierbij zou Italië echter een groot politiek struikelblok vormen. De derde mogelijkheid was het uitstellen van de gehele EMU tot alle leden zouden voldoen aan de convergentie-eisen, wat in het geval van Italië nog 100 jaar zou kunnen duren en de druk op de frank en de lire sterk zou verhogen.¹³⁹

Szász wist Bolkestein te overtuigen van de noodzaak van veranderingen aan de EMU-regelgeving. Voor Szász was het duidelijk: de D-mark is de sterkste munt op aarde en de Fransen moeten tevreden worden gesteld. De Benelux mocht meedoen om het geheel een Europees karakter te geven en omdat ze zich toch al volledig aan de mark gebonden hadden. Szász en Bolkestein probeerden dit idee te verspreiden in Nederland om zo de zwakkere landen te kunnen weren uit de Eurozone. Samen vreesden ze echter het onbegrip en de onwetendheid van andere politici: *“Naar mijn*

mening rechtvaardigt dit, dat de Duitse overheidsfinanciën met betrekking tot de toetreding anders worden beoordeeld dan de Italiaanse, ook als het tekort van beide landen in het ene jaar 1997 dicht bij elkaar zou liggen. Of dit – zoals je vreest – voor vele politici te moeilijk is? Mij heeft nog geen Nederlandse of Duitse politicus tegengesproken als ik zei, dat de Italiaanse overheidsfinanciën structureel ongunstiger zijn dan de Duitse. Maar het is zaak duidelijk te maken, dat het in het verdrag gaat om die structurele situatie.”¹⁴⁰ Dit duidelijk maken aan het publiek en aan andere politici was iets dat Szász niet alleen kon. Hiervoor beschikte hij over te weinig charisma en politieke invloed. Zijn hoop was gevestigd op Bolkestein.

Dat Bolkestein de denkbeelden van Szász in ieder geval gedeeltelijk onderschreef en dat dit zich verder door de VVD verspreid had, blijkt wel uit de interne communicatie van de VVD-fractievoorzitter. Op een handgeschreven bladzijde vat hij zelf in december 1996 zijn standpunten voor de EMU als volgt samen:

Op deze ene pagina wist Bolkestein de politieke verhoudingen in zowel Nederland als Europa duidelijk weer te geven en liet hij zien welke opdracht premier Kok en minister van Financiën Zalm te wachten stond in Europa. Dit is ook het punt waarop Bolkestein iets kon toevoegen aan de kennis van Szász: politieke kunde en ervaring. Het besef dat je wel gelijk kunt hebben, maar dat dit niet altijd betekent dat je ook gelijk krijgt. Wat wel opvallend blijft, is dat Bolkestein onder aan de streep twee wegen zag: voldoen aan de extra eisen die Nederland stelt en anders niet meedoen. Hij stelde hier echter wel direct bij dat dit zeer onwaarschijnlijk zou zijn. Bolkestein koos er echter voor om dit niet openbaar te maken, waarschijnlijk bij gebrek aan steun. Het Financieel Dagblad van 31 mei 1997 weet de Nederlandse situatie duidelijk weer te geven in het artikel *'EMU, Oorverdovende stilte in Nederlands Euro-debat'* van J. Piersma. Dit artikel werd met aandacht door Bolkestein bekeken en hij arceerde hierin de woorden: *"Rond de fundamentele vraag – moeten we het eigenlijk wel doen? – heerst al jaren een oorverdovende stilte. ...Het initiatief zou ook in Nederland natuurlijk bij de politiek moeten liggen"*¹⁴²

De roep in de duisternis van Bolkestein en Szász vond wel een gewillig oor bij minister-president Kok. Als voormalig minister van Financiën was hij een bekende van Szász en beschikte hij over de kennis die nodig was om de ingewikkelde regelgeving en politiek rondom de EMU te begrijpen. Dat Kok het idee van de sterke gulden deelde, bleek uit een interview dat Kok met Die Zeit had in 1997 over de EMU: *"Die Zeit: Ganz Europa starrt ängstlich auf die bevorstehende Wirtschafts- und Währungsunion. Fragen auch Sie sich manchmal ob das Risiko zu Gross ist?"*

Wim Kok: Der Euro is kein Risiko. Sondern notwendige Folge des binnenmarktes. Als Jacques Delors die weichen dafür stellte war Europa ein kranker alter Mann. Der Erfolg des Binnenmarktes hat uns dann zwischenzeitlich glauben lassen dass Europa wieder gesund ist. Nein, wir brauchen den Euro um wettbewerbsfähig zu sein und um das politische Projekt Europa voranzubringen.

*Zeit: Aber is nicht der Zeitplan zu eng? Sie selbst haben gesagt. Alles sei Ihnen lieber als eine aufweichung der riterien – sogar eine Verzögerung der Währungsunion. Kok: Heute sage ich: Wir Müssen die Kriterien erfüllen **und** den Zeitplan einhalten. Aber die Kriterien müssen den Zeitplan bestimmen. Und nicht umgekehrt.*¹⁴³

De afweging tussen de criteria en de startdatum had met name betrekking op de toetreding van Italië. Tijdens twee kamerdebatten over de start van de EMU tussen de top in Dublin en de conferentie in Amsterdam in, doet Wim Kok tot twee keer toe de toezegging om de criteria zeer strikt te zullen interpreteren. Als dit zou leiden tot uitstel van de startdatum of tot een start met niet alle landen, dan had dit zijn voorkeur. Opvallend hierbij is dat de vragen hierover onder andere afkomstig waren van Bolkestein. Waar het CDA vooral vragen stelde over de coördinatie met de Duitsers ten aanzien van de monetaire politiek, richt Bolkestein zijn pijlen op de criteria. Als Kok stelt dat hij van mening is dat de criteria voorrang hebben op de startdatum, ontstaat een ongemakkelijke discussie tussen twee mannen die het met elkaar eens zijn, maar die niet willen laten blijken dat de zaak al besproken en beklonken is. De uitspraken van Wim Kok hierover zijn veelzeggend: *"U kijkt mij aan alsof u iets heel opzienbarends naar voren brengt."* en *"Ik ben een beetje verbaasd over dat u deze vraag stelt"*.¹⁴⁴ Wanneer Kok uiteindelijk de toezegging doet waar Bolkestein naar zoekt, *"3% is echter 3%. Het kan niet zo zijn dat de regels voor het spel dat daarna moet worden gespeeld, als het ware een versoepeling inhouden ten opzichte van de toelatingseisen die bij het moment van toelating worden gehanteerd"*¹⁴⁵, reageert Bolkestein met de euforische woorden: *"Ik zal deze woorden in goud graveren en boven mijn bed hangen! Ik ben er erg blij mee"*.¹⁴⁶ Het verschil tussen Kok, Bolkestein en Szász zat in de details. Waar Szász het liefst uitstel zou krijgen van de invoering van de EMU, was dit voor de andere twee niet bespreekbaar. Bolkestein en Kok zagen in uitstel een mogelijk afstel. Beide mannen beseften namelijk terdege dat afstel een grote klap voor de Europese integratie zou zijn. Het verschil tussen Bolkestein en Kok zat in het belang van een volledige start. Bolkestein was tegenstander van de toetreding van Italië, terwijl Kok van mening was dat het

onmogelijk was om Italië erbuiten te houden. Hierbij keek Bolkestein meer naar de functionaliteit en de rationaliteit en Kok naar de politieke realiteit. De pogingen van Szász en Bolkestein om de onderhandelingen over de EMU te laten beïnvloeden door Nederland door te profiteren van de speciale band met Duitsland, waren in de ogen van Kok gedoemd te mislukken. Vasthouden aan het Verdrag van Maastricht en wel zo strikt mogelijk was het uiterste dat voor Kok haalbaar was.¹⁴⁷ Bij dit alles moet we in gedachten gehouden worden dat dit slechts een voorstelling voor de bühne was. De PvdA en de VVD moeten hier al vele vergaderingen over hebben gehouden, waar Bolkestein als fractievoorzitter zeer goed van op de hoogte gehouden werd.

Zoals de discussies over de EMU tussen Bolkestein en Kok voor enige onenigheid zorgden binnen de politiek, gebeurde dit bij Szász en Duisenberg binnen de Nederlandsche Bank. Szász koos openlijk de kant van de Bundesbank en was streng in de leer en de uitvoering. Duisenberg, naast bankier ook politicus, koos eieren voor zijn geld en koos de kant van Delors; de EMU moest en zou er komen. Duisenberg was een idealist wat betreft de Europese integratie en was dan ook van mening dat de Nederlandsche Bank zich zou moeten richten op de invoering van de Euro in Nederland, terwijl Szász zich voornamelijk bezig hield met de problemen die dit alles kon veroorzaken. Deze tegenstelling zou tijdens vele directievergaderingen van de Nederlandsche Bank voor vuurwerk zorgen.¹⁴⁸ De andere bestuursleden beschreven het al: *"If you can't beat them, join them"* van Duisenberg.¹⁴⁹ Met het officiële pensioen van Szász in 1994 zou de laatste vertegenwoordiger van het gaveguldenbeleid bij de bank vertrekken. In een poging om de balans van de bank niet te laten verstoren en om de Nederlandse munt voor een ramp te behoeden zou Szász nog enkele jaren een kantoor aanhouden bij de Nederlandsche Bank. Zo kon hij ontwennen en zijn geluid nog laten horen. Zijn officiële invloed is echter weg en in 1997 verlaat Szász definitief het gebouw van de Nederlandsche Bank.

In het Advies van de Nederlandsche Bank aan de Tweede Kamer van 25 maart 1998 over de start van de derde fase van de EMU, dat tegelijk met het

convergentierapport van het Europese Monetaire Instituut waar Duisenberg op dat moment directeur was, verschijnt, komt de visie van Szász dan ook nauwelijks meer naar voren. Duisenberg's visie dat de EMU toch van start moet gaan met alle landen, is verreweg dominant en het rapport sluit af met het advies om losse afspraken te maken met Italië en Griekenland over het voortzetten van de hervormingen na de toetreding.¹⁵⁰ Dit is opvallend, omdat het officiële besluit over toetreding van beide landen dan nog niet genomen is. Dit gebeurde officieel pas anderhalve maand later, op 2 mei 1998.

Zoals er verschillen bestonden tussen Szász en Duisenberg binnen de Nederlandsche Bank als gevolg van een veranderende tijd, was dit ook zo bij de PvdA. Wim Kok was als voormalig vakbondvoorman en minister van Financiën de leider van de PvdA, maar dat betekende niet dat zijn mening en die van de rest van de partij hetzelfde waren. De standpunten van de Europese arbeiderspartijen werden in het najaar van 1990 vastgelegd door een commissie onder leiding van Thijs Wöltgens, van 1989 tot 1994 fractievoorzitter van de Tweede Kamerfractie van de PvdA. Over de afspraken voor een EMU wordt gesteld: "3.4. *Budgetary Discipline*

a). In Full EMU, with a single European Currency (ECU), there will be a direct EC interest in budgetary discipline at the national level. At present the different national budget deficits are hard to compare, not least because accounting methods differ from one Member State to another. In judging the character and consequences of deficits one has to take into account the national rate of savings, the effect on investment and economic demand of the national budget as well as allocation, stabilisation and redistribution effects.

b). It is neither feasible nor desirable to introduce definite ceilings on national budget deficits. On the other hand national financial policies must not be allowed to undermine EC monetary stability. This could be achieved by laying down binding procedures for the financial basis of Member State budgets. There should for example be strict limits on the monetary financing of public budget deficits. Furthermore the EC

*should be under no obligation to help a member state which cannot meet its commitments.*¹⁵¹ Het doel van een EMU mag volgens dit ideaal dus niet in gevaar komen door vaste regels, maar evenmin door onverantwoordelijk handelen. De beperkingen op financiering zitten hier enkel en alleen aan de monetaire kant. Hoewel dit plan in hoge mate idealistisch is, toont het duidelijk de meest uitgesproken kant van de PvdA. Dit was tegelijk wel een kant met invloed gedurende de jaren '90 wat wel blijkt uit het feit dat Thijs Wöltgens, de voorzitter van de commissie die bovenstaand stuk heeft geschreven, tijdens Paars I fractievoorzitter was voor de Tweede Kamerfractie van de PvdA.

Politieke idealisten en technocratische ambtenaren zouden elkaar ontmoeten binnen de ministeries. Hoewel de hardegulden aanhangers binnen de Nederlandsche Bank met het pensioen van Szász grotendeels verdwenen, waren deze op het ministerie van Financiën nog wel aanwezig. In een strikt vertrouwelijke interne nota die op 1 september 1997 verscheen, gaf het ministerie aan zich ernstig zorgen te maken. De doelstelling van de Nederlandse regering werd hierbij als volgt omschreven: "*De centrale doelstelling van het Nederlandse beleid is en blijft dat alles in het werk moet worden gesteld om de derde fase op 1 januari 1999 van start te laten gaan met een groep duurzaam geconvergeerde landen*".¹⁵² Deze doelstelling moest bereikt worden door twee punten steeds weer naar voren te laten komen: de strikte toepassing van de criteria van deelname en het handhaven van de doelstelling van de EMI/ECB. De belangrijkste twee afwegingen die uit het rapport naar voren kwamen, waren precies die waar de landelijke politiek door verdeeld werd: aan de ene kant de unieke en onomkeerbare mogelijkheid tot het verbinden van Europa en aan de andere kant het risico van een EMU die tegen elke prijs op 1 januari 1999 van start moest gaan. Het advies van het ministerie van Financiën was uiteindelijk om ervoor te zorgen dat uitstel bespreekbaar zou worden binnen de Europese Unie: Duitsland, Luxemburg, Oostenrijk, Finland en Ierland. Een coalitie van deze landen zou het voorstel kunnen vertragen. Tegelijkertijd was er ook al het besef dat Duitsland waarschijnlijk politiek niet meer in staat zou zijn de aanval op de startdatum te leiden.

*"Uiteindelijk geldt: indien Nederland geen andere mogelijkheid dan uitstel ziet, dan moet het bereid zijn op korte termijn tot actie over te gaan om zelf de kastanjes uit het vuur te halen."*¹⁵³ Het voorstel voor de uitsteloctie zou door Nederland moeten worden gedaan op de ECOFIN-vergadering van 12 en 13 september 1997 en eerder al op bilaterale overleggen op ministerieel en ambtelijk niveau tussen Nederland en Duitsland.

Dat de zorgen van de Nederlandse ambtenaren een jaar later niet minder zijn geworden, blijkt uit een nieuwe memo van het ministerie van Financiën in 1998 over de Italiaanse deelname aan de EMU. De aanleiding hiervoor is tweeledig: *"aanleiding: in de afgelopen maanden is duidelijk geworden dat de Commissie, het EMI en de overige Europese partners deelname van Italië niet in de weg zullen staan. Tegen deze achtergrond wordt in deze notitie een beoordeling gemaakt van de gevolgen hiervan voor de EMU in het algemeen en Nederland in het bijzonder."* En *"In de Nederlandse EMU-discussie is veel aandacht geweest voor de risico's van het van start gaan met een brede kopgroep. In de laatste maanden heeft deze discussie zich toegespitst op Italiaanse deelname. Recentelijk nog werden ernstige zorgen ugesproken door oud DNB-directeur Andre Szász. Ook in het rapport van DNB staan kritische noten over Italië."*¹⁵⁴ De conclusie is uiteindelijk ook hier dat Nederland niet in zijn eentje actie kan ondernemen en dat men afhankelijk is van Duitsland. *"Conclusie: De zorg over de Italiaanse financiële situatie is begrijpelijk en terecht. Echter, sinds jaren volgen de Italiaanse overheden een hervormingskoers, die door de bevolking wordt gedragen ondanks de daaruit voortvloeiende lastenverzwaring. Op basis van de cijfers voor 1997 en 1998 (2,7% respectievelijk 2,5%), het dalende verloop van de éénmalige posten (van 1,1% in 1997 tot 0,3% in 1998) en het vooruitzicht van verdere tekortreductie tot 1,1% in 2001, kan Italië niet anders worden behandeld dan bijvoorbeeld Frankrijk of Duitsland."*¹⁵⁵ Zolang Duitsland (en Frankrijk) zelf al niet voldeden aan de eisen, was het onwaarschijnlijk dat ze de deelname van Italië werkelijk ter discussie zouden stellen. Dit betekende voor de Nederlandse overheid, dat deze het onafhankelijk van de grote broer op zou moeten nemen tegen Frankrijk en Italië. Dit was een

onmogelijke opgave. De enige andere oplossing zou zijn uitstappen, maar dat zou niet alleen de unieke mogelijkheid van de EMU verpesten, maar ook de gehele Europese intergratie en daarmee de Nederlandse politieke en handelsbelangen in gevaar brengen. Het ministerie koos hier de minste van twee kwaden: liever de mogelijkheid van monetaire problemen dan de zekerheid van monetaire, politieke en economische problemen.

De uitkomst van Dublin en Amsterdam

Internationaal gezien was de discussie opnieuw terug bij twee kampen, Duitsland en Frankrijk. Beiden kregen veel steun; Nederland en de Scandinavische landen steunden de strikte convergentiecriteria van Duitsland en Italië en de andere zuidelijk lidstaten steunden Frankrijk. Hier kwam nog bij dat Groot-Brittannië niets te verliezen of te winnen had bij de EMU, maar dat het wel belang had bij de EPU. Dit betekende een sterkere positie voor Frankrijk dat vergaande concessies aan de Duitsers kon doen in de wetenschap dat de Britten het toch niet zover zouden laten komen. De positie van de Duitsers werd versterkt door de machtsstrijd die zich binnen Duitsland voltrok rond de D-mark. De Bundesbank had bij het constitutionele hof afgedwongen dat het Verdrag van Maastricht slechts grondwettelijk zou zijn als er een strikte handhaving van de convergentiecriteria zou plaatsvinden. *“De Bundesbank stelt vast dat er reeds een redelijke mate van convergentie bestaat over het criterium inflatie en tot op zekere hoogte over het criterium opbrengst van obligaties op lange termijn. Bedenkingen bestaan over het gebrek aan vooruitgang ten aanzien van overheidsschulden en de omvang van de schulden. De Bundesbank blijft erbij dat de criteria uiterst strikt dienen te worden geïnterpreteerd, en dit standpunt is gebaseerd op de overtuiging dat de verdragsbepalingen voorrang hebben op andere overwegingen.”*¹⁵⁶

In veel Europese landen en ook binnen de instituties van de Europese Unie klonk een steeds sterker wordende roep om democratisering van de Europese Unie. Als er zaken op supranationaal niveau besloten werden, dan diende dit zo democratisch mogelijk te gebeuren. Hierbij speelde de tegenstelling tussen grote en kleinere landen een belangrijke rol. De grotere landen wilden graag het besluitvormingsproces ondoorzichtig houden en benoemingen onderdeel laten zijn van de onderhandelingen in plaats van benoeming door verkiezing. Twee zaken, te weten democratisering van de bestaande instellingen en de invulling van de afspraken van Maastricht over de EMU en de EPU, zouden in Amsterdam besproken worden. Opvallend hierbij is dat de afspraken over de EMU uiteindelijk buiten het verdrag zouden blijven en als richtlijn werden toegevoegd aan de conclusies van de Raad. Dit betekende dat de regels zoals die vastgelegd waren in het Verdrag van Maastricht, overeind bleven en dat op basis van die regels gehandeld zou worden. Deze regels zouden echter net anders geïnterpreteerd moeten worden dan in eerste instantie was bedoeld.

De Duitse en Nederlandse lijn voor de EMU en EPU was eenvoudig: de EMU regels dienden te worden aangescherpt en de toezeggingen over de EPU moesten worden uitgebreid. De Franse lijn voor de EMU en EPU was eveneens simpel: de EMU regels moeten blijven zoals ze zijn, en vooruitgang op het gebied van de EPU is prima zolang dit maar niet op supranationaal gebied gebeurde.¹⁵⁷ De Britten hadden geen enkel probleem met de striktere interpretatie van de criteria voor de EMU zolang dit maar geen nieuwe obstakels zou opwerpen voor hun eventuele latere toetreding. Ze waren echter wel een groot tegenstander van de EPU op supranationaal niveau. Op dit punt bestond een consensus tussen Frankrijk en Groot-Brittannië.

Tijdens de top van Dublin op 13 december 1996 kwamen de voorbereidingen voor de derde fase van de EMU ter tafel. Het idee voor een stabiliteitspact bestond al enige tijd en was afkomstig van de Duitsers. Het pact had als doel om stabiliteit te bereiken na het ingaan van de derde fase van de EMU. De Duitsers vonden dit

noodzakelijk, omdat duidelijk werd dat een aantal landen niet zou gaan voldoen aan de convergentiecriteria op de pijldatum van de 1 januari 1998. Aangezien de beslissing of er sprake was van een ernstig tekort ten aanzien van de convergentiecriteria niet objectief genomen zou gaan worden, vreesde men voor de stabiliteit en dus voor de uitspraak van het constitutionele hof. De interpretatie van de regels ten aanzien van de convergentiecriteria gebeurde namelijk door de Europese Commissie en was dus politiek. Samen met de deadline die onderdeel was van het Verdrag van Maastricht maakte dit niet alleen in Nederland, maar ook in Duitsland bankiers en politici ongerust. Kon een EMU zonder Italië, Spanje en Portugal eigenlijk wel van start? Het antwoord hierop was nee. Dit betekende dat de criteria niet strikt gevolgd zouden worden en dat de Duitsers volgens de uitspraak van het constitutionele hof niet meer mee mochten doen, waardoor de EMU alsnog zou mislukken. Tegelijkertijd zouden de landen die wel mee mochten doen aan de EMU, maar niet voldeden aan de criteria, problemen kunnen veroorzaken voor de stabiliteit. Om dit voorkomen moesten er regels komen voor de periode na het ingaan van de derde fase van de EMU.

De oplossing zou komen met het Stabiliteitspact, of na Dublin 'Groei- en Stabiliteitspact' (Of Stabiliteits en Groeipact. Omdat het geen werkelijk verdrag is, kan iedereen het noemen zoals het uitkomt en dus de nadruk leggen op het punt waar zij politiek belang hebben). In dit pact zouden de regels van de convergentiecriteria worden verlengd na 1 januari 1999. Het pact was op voorstel van Duitsland al besproken in de Raad van Economische en Financiële Zaken. Het rapport van de Raad werd op 13 december 1996 voorgelegd aan de Europese Raad in Dublin en was getiteld 'The preparations for stage 3 of EMU'. Het eerste deel was een bevestiging van de afspraken zoals deze in Maastricht waren gemaakt. In het tweede deel stonden nieuwe afspraken: "*II. Ensuring budgetary discipline in Stage 3 of EMU (Stability and Growth Pact).*" Dit rapport, afkomstig van de ministers van Financiën en Economische Zaken van de lidstaten (ECOFIN), bevatte twee belangrijke punten die de noodzaak van een pact onderschreven en het mogelijke pact in hoofdlijnen

weergaven. De noodzaak komt terug in hoofdstuk 2 punt 18: *"18 The Treaty imposes on Member States in Stage 3 of EMU an obligation to avoid excessive deficits. Sound government finances are crucial to preserving stable economic conditions in the member states and in the Community. They lessen the burden on monetary policy and contribute to low and stable inflationary expectations such that interest rates can be expected to be low. They are an essential condition for sustainable and non-inflationary growth and high level of employment."*¹⁵⁸

Hier kwam duidelijk de Duitse beperking van de inflatie naar voren. Dit lijkt dan ook primair bedoeld om de Bundesbank en het Constitutionele Hof tevreden te stellen. Het tweede gedeelte, in punt 19, kwam terug op deze doelstelling die bereikt dient te worden: *"19. To that end, the Council proposes to adopt regulations on the strengthening of surveillance and budgetary discipline and on speeding up and clarifying the excessive-deficit procedure. These regulations, combined with a European Council Resolution, will constitute a Stability and Growth Pact. The resolution would enshrine the solemn political commitment of the Commission, the Council and the Member States to the strict and timely application the pact. The surveillance procedure and the excessive deficit procedure (except, in particular, sanctions) will be common to all Member States. Euro area Member States will be obliged to submit stability programmes and will be subject to agreed sanctions for failure to act effectively on excessive deficits. In the surveillance procedure, the other Member States will be obliged to submit convergence programmes only. In the excessive-deficit procedure, sanction cannot be applied to them."*¹⁵⁹

Het onderscheid tussen Euro area member states en gewone member states sloeg eigenlijk alleen op Groot-Brittannië en Denemarken. De Britten zagen niets in het pact, maar wilden wel betrokken blijven bij het proces. Door op deze manier te werk te gaan konden de Britten zich onttrekken aan de controles en de procedures, maar konden ze wel meepraten over de begrotingen en maatregelen die tegen andere landen werden genomen. Opvallend hierbij is dat de Raden die toezicht

moesten houden op de begrotingen van de lidstaten, allemaal intergouvermenteel van aard waren. Dit betekende dat landen hun eigen begroting moesten controleren.

Hoewel de Raad van Europese ministers van Financiën en Economische zaken dit voorstel had voorbereid, was er absoluut nog geen consensus bereikt. Voor het eerst sinds Maastricht zouden de premiers van Frankrijk en Duitsland weer een keer hard botsen op het gebied van de EMU. Dit gebeurde echter voornamelijk voor de *bühne*. Kohl moest hard lijken voor de Duitse bevolking en de Bundesbank en Chirac wilde de politieke last van de bezuinigingen die Frankrijk moest doorvoeren om te voldoen aan de convergentiecriteria, overhevelen naar de Duitsers. Door deze strijd werd op twee belangrijke punten afgeweken van het voorstel van de ECOFIN: de mogelijkheid van uitzonderingen en het boetessysteem.

De uitzonderingen werden veranderd van de vage omschrijving van een *'significante negatieve reële groei op jaarbasis'* in het duidelijker: *'2% daling van het BBP'*.¹⁶⁰ In Amsterdam werd hieraan toegevoegd dat wanneer de daling van het BBP tussen de 0,75% en 2% was, de betrokken lidstaat dit zou mogen verklaren met extra opmerkingen. Hier diende dan rekening mee gehouden te worden in de afweging of er sprake was van een ernstig tekort.

Het boetessysteem zoals dit bestond binnen het Verdrag van Maastricht, voldeed naar de mening van de Bundesbank ook niet: *"De Bundesbank betuigt zich voorstander van het door de Duitse regering voorgestelde stabiliteitspact dat momenteel door de Commissie monetaire zaken wordt bezien. Zij beschouwt de buitensporige tekortprocedure die in artikel 104C van het Verdrag wordt uiteengezet als ondoelmatig, een "zwak" punt, en zij stelt zich op het standpunt dat er een doelmatige procedure vereist is door het behoud van de begrotingsstabiliteit en om te voorkomen dat het gebrek aan evenwicht zich in de hele unie uitbreidt. De Bundesbank erkent dat een dergelijk mechanisme gevolgen heeft voor de nationale soevereiniteit in begrotingsaangelegenheden. Tegelijkertijd dringt de Bundesbank erop aan in artikel 104B geen "ontsnappingsclausule" op te nemen, met dien verstande dat hierdoor*

*bijstand van de Gemeenschap in geval van nationale rampen en dergelijke niet wordt uitgesloten.*¹⁶¹ De inzet van de Duitsers om dit te bereiken was echter niet voldoende. Het boetesysteem zou zelfs nog worden afgezwakt door de mogelijkheid om opmerkingen te maken bij de constatering van een buitensporig tekort.

Er kwamen uiteindelijk twee zaken bij waardoor het stabiliteitspact ernstige problemen kreeg in zijn functioneren. Allereerst zou het pact niet als een apart verdrag getekend worden, maar werd het als conclusie van de top gepresenteerd en toegevoegd aan de handelingen van het Verdrag van Maastricht. Dit betekende dat landen niet tot ratificatie over hoefden te gaan en dat het pact dus zeer beperkte invloed had. Een verdrag heeft een zekere rechtswaarde, maareen conclusie van de Raad heeft dit niet en kan worden gezien als een goed voornemen of een richtlijn. Het tweede probleem was de manier waarop het pact diende te worden bekrachtigd; de boetes. Allereerst is het natuurlijk al problematisch om een land dat te veel geld uitgeeft, te straffen door het extra te laten uitgeven. Ten tweede was er een aantal uitzonderingen, krimp van de economie of andere 'speciale omstandigheden', bijvoorbeeld een natuurramp, die door landen konden worden gebruikt/misbruikt om onder de sancties uit te komen. Het derde en grootste probleem was echter dat de boetes opgelegd moesten worden door de Raad van Ministers. Dit betekende dat landen boetes moesten gaan opleggen aan elkaar in het geval van een overschot. Hoewel dit een supranationaal orgaan is, blijft het politiek uitzonderlijk gevoelig als landen aan medelidstaten boetes op gaan leggen. Daarbij werd de Raad gedomineerd door de grotere landen, waardoor het onwaarschijnlijk was dat er een snelle en duidelijke beslissing genomen zou worden binnen de door het Verdrag van Maastricht toegestane tijdschema.¹⁶² Alman Metten, Europarlementariër van de PvdA, schreef over een bezoek van Zalm op 5 april 1997 na de top in Dublin aan het Europees Parlement het volgende:

"Zalm: - *Ecofin – div. pol. Pluimage.*
- *Resolutie is plechtige politiek verklaring, geen rechtsbasis.*

- *Politiek wilsverklaringen kunnen veranderen.*
- *Ermz gebaseerd op resolutie.*
- *Stevens als enige positief Geluid over stabs pact.* ¹⁶³

Er was dus voor het Verdrag van Amsterdam al duidelijkheid over het zwaktebod van het groei- en stabiliteitspact. Toch gingen Nederland en Duitsland akkoord. Dit kwam door wat er in Amsterdam nog meer besproken werd, namelijk de vernieuwing van Europese Unie. Samengevat werd de Europese Unie democratischer, zou er meer supranationaal besloten kunnen worden over meer zaken en het bracht het Gemeenschappelijk Buitenland- en Veiligheidsbeleid definitief binnen de Europese Unie. Net als in Maastricht werden de harde kantjes van de EMU geruild voor onderdelen van de EPU.

Ondanks alle kritiek bleef de samenwerking tussen Frankrijk en Duitsland standhouden en kwam de deadline steeds dichterbij. Uiteindelijk kwam de ECOFIN met een simpel akkoord, nadat de Europese Commissie adviseerde aan de Raad van de Europese Unie om de beschikkingen van het bestaan van een buitensporig tekort voor de laatste acht landen in te trekken ondanks dat hier geen objectieve reden voor was. Men baseerde de intrekking op de plannen van de afzonderlijke landen om hun uitgaven te beperken (dus zonder harde toezegging). De Raad van de Europese Unie adviseerde op haar beurt aan de Europese Raad van regeringsleiders om met alle landen te beginnen aan de EMU op 1 januari 1999: " *Artikel 14.*

In het licht van het bovenstaande zijn de bevindingen van de raad dat België, Duitsland, Spanje, Frankrijk, Ierland, Italië, Luxemburg, Nederland, Oostenrijk, Portugal en Finland aan de nodige voorwaarden vaar de aanneming van één munt voldoen. De Raad beveelt de raad in de samenstelling van staatshoofden en regeringsleiders aan te bevestigen dat de genoemde landen voldoen aan de nodige voorwaarden voor de aanneming van één munt op 1 januari 1999."¹⁶⁴

De verkiezingen van 1998

Tot het einde toe bleef er in Nederland verzet tegen de invoering van de Euro. Tijdens een intern overleg van de VVD op 9 april 1998 over de Nederlandse doelstelling die men mee zou geven aan Zalm voor het komende overleg in Brussel over de EMU, bleek men standvastig. Gedurende het overleg nam , zo is in de notulen te lezen, het vertrouwen in een goede afloop sterk af. Men besepte dat de echte strijd niet in Nederland plaats zou gaan vinden, maar in Europa en dat men daar niet genoeg steun kon vinden. In de notulen: *“De goede traditie van het Nederlandse monetaire beleid mag echter niet in de waagschaal worden gesteld voor een zwakke muntunie. Het terzijde schuiven van gemaakte afspraken zou het risico met zich meebrengen dat de financiële markten de euro als zwak zouden ervaren. Zo’n zwakke start moet zonder meer worden vermeden. Ook: De convergentiecriteria voor toetreding tot de derde fase, zoals deze zijn afgesproken in het Verdrag van Maastricht, moeten strikt worden toegepast. VVD-fractie hier 100% mee eens.”*¹⁶⁵ Men besepte echter al gauw dat het zinloos was om hieraan vast te houden. Dit besef hadnaar zeggen van de VVD zelfs Szász. Deze waarschuwde in een brief één dag eerder voor ‘het dubbele geloofwaardigheidsprobleem’ dat zou ontstaan, als men net zou gaan doen alsof men zich aan de eerder gemaakte afspraken had gehouden. Dit zou niet alleen grote politieke gevolgen kunnen hebben, maar zou ook de geloofwaardigheid van de Europese landen op de financiële markt in gevaar kunnen brengen, nog buitende gevaren die ontstaan door het niet nakomen van de eerder gemaakte afspraken.

De VVD eindigt in de vergadering met wat als een troostprijs kan worden gezien: de kandidatuur van Duisenberg als voorzitter van de ECB. Dit is symbolisch erg sterk, omdat dit uiteindelijk de enige toezegging was die de Nederlanders kregen tijdens het overleg in april in Brussel. Duisenberg zou voorzitter van de ECB worden. De VVD-fractie maakte zich zorgen of men de kandidatuur in ruil voor een zege niet te vroeg had geaccepteerd en was bang dat de andere Europese landen gebruik

zouden maken van de korte periode tussen de goedkeuring van Nederland voor de start van de derde fase en de benoeming van de nieuwe directeur van de ECB. In een brief van Hans Hoogervorst aan Bolkestein op diezelfde dag komt Hoogervorst hier nog een keer op terug: *"Beste Frits, Ik heb nog eens nagedacht over mijn plan over een motie waarin de toelating van Italië wordt gekoppeld aan de kandidatuur van Duisenberg. Ik denk dat zo'n motie in het keurige Nederland niet goed begrepen wordt, terwijl ook in het internationale verkeer dergelijke dwarsverbanden nooit openlijk wordt uitgesproken."*¹⁶⁶ Ondanks dat men bereid bleek om goedkeuring aan de toetreding van Italië te verlenen, zou men toch met een motie moeten komen om tegen te stemmen. Dit zou moeten gebeuren om in de binnenlandse politiek zo dicht op de komende verkiezingen geen schade op te lopen: *"Een andere optie is simpelweg een motie in te dienen die de regering oproept tegen Italië te stemmen, n'importe quoi. Voor onze geloofwaardigheid zou dit de meest eenvoudige weg zijn. Jij hebt slechts twee maanden geleden de regering opgeroepen naar eer en geweten te handelen en tegen landen te stemmen die niet aan de criteria voldoen. Een tekst die alleen maar rust en berusting uitstraalt, komt ons waarschijnlijk op een hoop schade te staan."*¹⁶⁷ Met de verkiezingen voor de deur zou het zo snel wisselen van positie in ruil voor de benoeming van een bankdirecteur immers niet goed overkomen.

Voor Szász moet deze hele kwestie extra zuur zijn geweest. Niet alleen zou Nederland zonder slag of stoot akkoord gaan met de brede Euro zonder een systeem van afdwingbare convergentie of stabiliteit, maar ook mocht zijn voormalige tegenstander in dit debat bij de Nederlandsche Bank directeur worden van de ECB. Een ECB die nog wel gemodelleerd was naar de Bundesbank, iets waar Szász zo'n groot voorstander van was geweest. Dat uiteindelijk ook nog de partij die hij al die tijd van adviezen had voorzien, bereid was de idealen en kritiek van Szász in te ruilen voor deze benoeming, moet extra pijnlijk zijn geweest.

De PvdA vond het prima om een oud PvdA-minister als voorzitter van de ECB te steunen. Het was Wim Kok ook duidelijk geworden dat er onvoldoende steun was

binnen Europa en binnen zijn eigen partij om een Nederlandse tegenstem te kunnen verdedigen. De PvdA was nog steeds een sterk ideologische voorstander van de Europese Integratie en was met name enthousiast over de mogelijkheden voor verdergaande eenwording op andere vlakken die door de acceptatie van de EMU werden gecreëerd.¹⁶⁸ In dit verkiezingsgeweld was geen plaats voor interne strubbelingen of internationale rellen. De Tweede Kamerverkiezingen van 1998 gingen ondanks het net genomen besluit, voornamelijk over binnenlandse zaken. De grootste tegenstander van de EMU binnen Nederland was immers net alsnog akkoord gegaan met de toetreding van Italië in ruil voor de benoeming van Duisenberg. Het geheel bood dus weinig aanknopingspunten om winst te pakken en genoot ook weinig aandacht onder de bevolking. Zo zou de goedkeuring van de EMU in Nederland geruisloos verlopen en kwamen Nederland en Duitsland naast elkaar verankerd te zitten in de Romeinse galei die de EMU was.

Conclusies

Het doel van dit onderzoek was om op zoek te gaan naar de redenen die de Nederlandse regeringen tussen 1990 en 1998 hadden om deel te nemen aan de Economische en Monetaire Unie. Daarnaast is ook gekeken naar de invulling van de EMU en de mogelijkheden voor Nederland om hier invloed uit te oefenen. Door deze aanpak heeft het onderzoek twee communicerende vaten beschouwd: de Europese politiek en de Nederlandse politiek.

De Europese monetaire politiek werd in de eerste periode gedomineerd door Bretton-Woods. Binnen dit systeem lagen Duitsland en Frankrijk met elkaar overhoop en daar kwam pas na het vertrek van de Gaulle een einde aan. Hierna was (West-) Duitsland dominant in het monetaire systeem van Europa. Nederland verbond zich aan Duitsland en de Bundesbank. Er kwam pas verandering in deze situatie toen Duitsland halverwege de jaren '80 toenadering zocht tot West-Europa via Europese integratie. De interne markt van de Single European Act samen met het Europees Monetair Systeem waren de voorwaarden om de partijen uiteindelijk richting de EMU te bewegen. De EMU zoals die uiteindelijk zou ontstaan, was uniek in zijn soort en zou de Europese politiek in ieder geval de volgende twintig jaar domineren.

Voor de verschillende Europese landen was er een scala aan motieven om aan de EMU deel te nemen en deze vorm te geven zoals uiteindelijk is gebeurd. Kohl wilde Duitsland verankeren in Europa, de Franse presidenten probeerden de monetaire macht van Duitsland te breken en tegelijk die van Frankrijk te vergroten en de Britten bleven erbuiten door een eurosceptische politiek te voeren. De kleinere landen moesten zich aanpassen. Nederland stond hierbij lang aan de kant van Duitsland. Deze grote broer zat immers in hetzelfde schuitje: een stabiele munt en de wens om verder te gaan met de Europese integratie. Tegelijkertijd beseften Nederlandse politici ook wel dat Nederland echt verschillende van Duitsland. Het

standpunt van Kohl en Genscher voor een EMU om gebonden te worden aan West-Europa was niet direct van toepassing voor Nederland. De Nederlandse regering Lubbers III zag meer in het plan om een losse EPU op te richten, een voorstel dat massaal werd afgewezen door de andere Europese landen in het najaar van 1992.

Tijdens de onderhandelingen voorafgaand aan de top in Maastricht over de EMU was Nederland betrokken, maar de politieke interesse was slechts zeer beperkt aanwezig. De mogelijkheden voor een Europese Politieke Unie waren politiek aantrekkelijker. Dit heeft er mede toe geleid dat Nederland te weinig proactief is geweest in de voorbereiding en erop vertrouwd dat Duitsland de kastanjes uit het vuur zou halen en ook de Nederlandse belangen zou dienen. Toen men er uiteindelijk achter kwam dat Kohl geen intentie had om het Verdrag van Maastricht fundamenteel ter discussie te stellen, durfde Nederland niet dezelfde stap te nemen als de Britten.

Het Verdrag van Maastricht kwam er uiteindelijk met Nederland als voorzitter en aanjager. Dit gebeurde om verschillende redenen: ideologie, politieke verantwoordelijkheid, persoonlijke belangen en relaties, schaamte en politieke beloftes. Het Frans-Duitse voorstel dat onder leiding van Delors een einde moest maken aan de Europese wisselcrises, was duidelijk een compromis enort na het ondertekenen van het Verdrag kwamen oude problemen weer boven en stak ook de eurosceptis de kop weer op. Uiteindelijk was er nog een top in Nederland nodig om beslissingen te nemen over de uitvoering van het Verdrag van Maastricht.

De ratificatie van het Verdrag van Maastricht in Nederland ging gemakkelijker dan je zou verwachten. Ook hier lag een mengeling van ideologische en persoonlijke motieven ten grondslag aan de grote meerderheid van voorstanders. Het zou immers politieke zelfmoord zijn om als politicus in Europa akkoord te gaan met een verdrag, om vervolgens in eigen land teruggefloten te worden. Hier kwam nog eens bij, dat juist rond deze tijd grote problemen op de monetaire en valutamarkt ontstonden,

waardoor een afwijzing van de EMU door Nederland nog wel eens zeer grote gevolgen zou kunnen hebben voor de gulden, alsmede voor de band met Duitsland.

Terwijl de deadline voor de invoering van de derde fase van de EMU dichterbij kwam, nam het wantrouwen tegen het Verdrag van Maastricht en het Stabiliteits- en groeipact toe. Het was echter allemaal te weinig en te laat. In Nederland beseften de partijen dat het niet langer mogelijk was om nog een grote rol te spelen in het politieke spel. Duitsland had niet alleen de D-mark verkocht, maar ook de gulden en Nederland zou er (bijna) niets voor krijgen. Uiteindelijk werden de idealen en de kritiek opgeborgen in ruil voor een persoonlijke benoeming en een politiek 'succes'.

Wat kunnen we nu zeggen als we terugkijken op de vraag die aan het begin van dit onderzoek werd gesteld: Waarom ging Nederland uiteindelijk akkoord met de Euro zoals deze in 1999 is ingevoerd, en wat hebben de Nederlandse overheid en de politiek gedaan om dit besluit te beïnvloeden?

Allereerst kunnen we stellen dat de Nederlandse regering in het begin te afwachtend is geweest in haar kritiek en in de onderhandelingen. Dit kwam door een combinatie van politieke gewenning, men liep op het gebied van monetair beleid altijd achter de Duitsers aan, en de problemen die Nederland had veroorzaakt met het voorstel voor de EPU. Men wilde niet nog een keer de Europese integratie ophouden of tegenhouden. Na het Verdrag van Maastricht waren de internationale omstandigheden niet alleen problematisch voor de EMU, want voor de niet-EMU waren zij nog slechter.

Ondanks het gevaar dat bestond vanuit de speculatieve financiële markten ontstond er in Nederland verzet tegen de invoering van de EMU. De samenwerking tussen Szász en Bolkestein was er één die de koers van Nederland, en Europa, had kunnen bepalen. Premier Wim Kok was ook een fervent voorstander van degelijke fiscale en monetaire afspraken. Nederland probeerde steeds het braafste jongetje van de klas te zijn en bovenal bondgenoot van Duitsland. Men was echter vergeten te

leren van de geschiedenis: als het erop aankomt, kiest Kohl voor Frankrijk en voor de EMU. Te laat kwam Nederland erachter dat het toch echt zelf op zou moeten komen voor de eigen belangen. De fiscale eisen werden ingeruild voor een persoonlijke benoeming en de bijbehorende garantie dat in ieder geval op monetair gebied gedegen beleid zou worden gevoerd, in ieder geval de eerste vier jaar.

Nederland had de gulden aan Duitsland uitgeleend en die verkocht hem aan de Fransen. Het kleine broertje Nederland reageerde te laat en misschien zelfs te laf.

Literatuur en archieven

Literatuur

Emmanuel Apel, *European Monetary Integration 1958-2002*, Londen, 1998.

Michael J. Baun, *An Imperfect Union the Maastricht treaty and the new politics of European integration*, Boulder (Colorado), 1996.

David Begg, Stanley Fischer, Rudiger Dornbusch, *Economics*, New York, 2005.

Olivier Blanchard, *Macroeconomics*, Upper Saddle River (new Jersey), 2006.

Bob van den Bos, *Mirakel en Debacle De Nederlandse Besluitvorming over de Politieke Unie in het Verdrag van Maastricht*, Assen, 2008.

Bram Boxhoorn en Max Jansen, *De integratie van Europa, een historische balans*, Bussum, 1997.

Marco Buti, *Will the New Stability and Growth Pact Succes? An Economic and Political perspective*, *European Economy, Economic papers of the European Commission*, Directoraat-generaal van Economische en financiële zaken, Brussel, 2006.

Colin Crouch and David Marquand, *The political Quarterly, The politics of 1992 Beyond the Single European Market*, Oxford, 1991.

Norman Davies, *Europe, A history*, Oxford, 1996.

Jacques Delors, *The Single act and Europe: a moment of truth*, Florence, 1986.

F. Duchêne, *Less or More than Europe? European Integration in Retrospect in: The politics of 1992 Beyond the Single European Market*, Crouch, C. & Marquand, D; Oxford, 1990.

Jeffrey A. Frieden, *Global Capitalism, It's fall and Rise in the twentieth Century*, New York, 2006.

Annemarie Gauth rie van Weezel, *De Smaak van de macht: gesprekken met oud-premiers*, Amsterdam, 2011.

Paul de Grauwe, *Economics of Monetary Union*, ninth edition, Oxford, 2012.

Bruno de Haas en Cees van Lotringen, Wim Duisenberg, *van Friese volksjongen tot Mr. Euro*, Amsterdam, 2003.

Martin Heipertz en Amy Verdun, *Ruling Europe, the Politics of the Stability and Growth Pact*, Cambridge, 2010.

Duco Hellema, *Nederland in de wereld, de buitenlandse politiek van Nederland*, Utrecht, 2010.

Roel Janssen, *De Euro twintig jaar na het Verdrag van Maastricht*, Amsterdam, 2012.

W. Kasper en M.E. Streit, *Institutional Economics. Social Order and Public Policy*, Cheltenham, 1998.

D. Lascelles, *CSFI: the crash of 2003 an EMU fairy tale*, Londen, 1996.

David Marsh, *The Euro, The Battle for the New Global Currency*, Yale, 2009.

Frank McDonald en Stephen Dearden, *European Economics Integration*, Essex, 2005.

Emmanuel Mourlon-Druol, *A learning proces? European Monetary cooperation before the EMS negotiations, 1974-1977*, Florence, 2009 .

http://www.princeton.edu/europe/events_archive/repository/05-01-2009/Mourlon-Druol.pdf

S. Rozemond, Bolkestein en de Eurosceptis, Instituut Clingendael, Den Haag, 1996.

Andre Szász, *Monetaire Diplomatie Nederland internationale monetaire politiek 1958-1987*, Leiden, 1988.

Andre Szász, *De Euro Politieke achtergronden van de wording van een munt*, Amsterdam, 2001.

H. Ungerer, A concise History of European Monetary Integration from EPU to EMU, Londen, 1997.

Kenneth Weisbrode, The Atlantic Century, Cambridge (VS), 2009.

E.P. Wellenstein, verslag van het symposium De Europese Gemeenschap: vooruitgang of verval? Implicaties voor Nederland, Den Haag, 1984.

Archieven

Nationaal Archief, Dossier Frans Bolkestein, archiefbloknummer C61 2.21.400, Inventarisnummers 60,61,62,66,67,68,97, Den Haag.

Nationaal Archief, Dossier Michiel Patijn, archiefbloknummer 2.05.81, inventarisnummers 204 & 584, Den Haag.

De Nederlandsche Bank, Over de start van de derde fase van de EMU, Amsterdam, 1998.

Archief Internationaal Instituut Sociale Geschiedenis, Archief Alman Metten, Amsterdam, verschillende mappen, archief is niet geordend en specifiekere verwijzingen zijn dan ook niet mogelijk.

Het recht van Europa, Archief, <http://eur-lex.europa.eu/nl/index.htm>

Digitale Archief de Volkskrant, Amsterdam,
<http://www.volkskrant.nl/vk/nl/2764/archief/integration/nmc/frameset/archive/archiveYear.dhtml?archiveYear=2013>

Margaret thatcher foundation, archief,

<http://www.margaretthatcher.org/speeches/default.asp>

Center for European Studie, Luxemburg, ENArchives, <http://www.cvce.eu/enarchives>.

Archief Reformatorisch Dagblad, Apeldoorn, <http://www.digibron.nl/search/>.

Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen, Groningen,

<http://dnpp.eldoc.ub.rug.nl/>

Voetnoten

- ¹ Verdrag betreffende de Europese Unie, *Publicatieblad Nr. C 191*, Brussel, 1992, bekeken op: <http://eur-lex.europa.eu/nl/treaties/dat/11992M/htm/11992M.html#0068000003>.
- ² Frieden, J.A; *Global Capitalism It's Fall and Rise in the Twentieth Century*, New York, 2006, chapter 12.
- ³ Frieden, J.A; *Global Capitalism*, 2006, pgs. 364-368.
- ⁴ Szász, A; *Monetaire Diplomatie Nederland internationale monetaire politiek 1958-1987*, Leiden, 1988, pgs. 78,19.
- ⁵ Marsh, D; *The Euro the battle for the new global currency*, Londen, 2009, pg. 58.
- ⁶ Marsh, *The Euro*, Londen, 2009, pgs. 47,48.
- ⁷ Frank McDonald en Stephen Dearden, *European Economic Integration*, Essex, 2005, hfst 1.
- ⁸ Marsh, *The Euro*, Londen, 2009, pgs. 52-56.
- ⁹ Europese Commissie, afdeling voor economische en financiële zaken, *EMU@10: successes and challenges after 10 years of Economic and Monetary Union*, Brussel, 2008, timeline bijlage.
- ¹⁰ Marsh, D; *The Euro*, Londen, 2009, pgs. 62-67.
- ¹¹ Marsh, D; *The Euro*, Londen, 2009, pg. 71.
- ¹² McDonald, F. & Dearden S; *European Economic Integration*, 4th edition, Harlow, 2005, pgs. 84-89.
- ¹³ Szász, A; *Monetaire diplomatie Nederlands internationale monetaire politiek 1958-1987*, Leiden, 1988, pg. 122.
- ¹⁴ Szász, A; *Monetaire diplomatie*, Leiden, 1988, pg. 147.
- ¹⁵ Szász, A; *Monetaire diplomatie*, Leiden, 1988, pg. 148,149
- ¹⁶ Marsh, D; *The Euro*, Londen, 2009, pg. 91.
- ¹⁷ Marsh, D; *The Euro*, Londen, 2009, pg. 98.
- ¹⁸ Szász, A; *De Euro Politieke achtergronden van de wording van een munt*, Amsterdam, 2001, pg. 82.
- ¹⁹ Szász, A; *De Euro*, Amsterdam, pg. 83,84.
- ²⁰ Szász, A; *De Euro*, Amsterdam, pg. 93.
- ²¹ Szász, A; *De Euro*, Amsterdam, pg. 104-107.
- ²² Marsh, D; *The Euro*, Londen, 2009, pg. 133.
- ²³ Murlon-Druol, E; *A learning proces? European Monetary cooperation before the EMS negotiations, 1974-1977*, Florence, 2009, pg. 2. http://www.princeton.edu/europe/events_archive/repository/05-01-2009/Murlon-Druol.pdf
- ²⁴ Hellema, D; *Nederland in de wereld, de buitenlandse politiek van Nederland*, Houten, 2010, pg. 344-345.
- ²⁵ Szász, A; *Monetaire diplomatie*, Leiden, 1988, pg. 181.
- ²⁶ Hellema, D; *Nederland in de wereld*, Houten, 2010, pg. 319.
- ²⁷ Nationaal Archief, Dossier Frans Bolkestein, *Rapport van de Commissie van de Europese Gemeenschappen*, com(81) 300/5def, Luxemburg, 1981. pg. 3.
- ²⁸ Nationaal Archief, Dossier Frans Bolkestein, *Rapport van de Commissie van de Europese Gemeenschappen*, com(81) 300/5def, Luxemburg, 1981, pgs 5,6.
- ²⁹ Nationaal Archief, Dossier Frans Bolkestein, *Stand van de werkzaamheden van de Commissie met betrekking tot het mandaat van 3.5.1980*, Luxemburg, 1981, pg. 1.
- ³⁰ Szász, A; *De Euro*, Amsterdam, pg. 98.
- ³¹ Szász, A; *De Euro*, Amsterdam, pg. 104,105.
- ³² Wellenstein, E.P; *verslag van het symposium De Europese Gemeenschap: vooruitgang of verval? Implicaties voor Nederland*, 1984, Den Haag.
- ³³ Nationaal Archief, Dossier Frans Bolkestein, *Rapport van de wetenschappelijke raad voor regeringsbeleid: de Onvoltooide Europese Integratie*, Den Haag, 1986, hfst. 2.
- ³⁴ Europese Commissie, *Completing the Internal Market*, Brussel, 1985, pg. 6. gevonden op: http://europa.eu/documents/comm/white_papers/pdf/com1985_0310_f_en.pdf
- ³⁵ Europese Commissie, *Completing the internal Market*, Brussel, 1985, pg. 55.

-
- ³⁶ Szász, A; *De Euro*, Amsterdam, 2001, pg. 108.
- ³⁷ Delors, J; *The Single act and Europe: a moment of truth*, Florence, 1986,pgs. 24,25.
- ³⁸ Marsh, *The Euro*, Londen, 2009, pg. 92.
- ³⁹ Szász, A; *De Euro*, Amsterdam, 2001, pg. 108-110.
- ⁴⁰ Szász, A; *De Euro*, Amsterdam, 2001, pg. 114-115.
- ⁴¹ Voorhoeve, J.J.C; Het Europese leger is een verkeerd agendapunt, *De Elsevier 2-11-1991*, Amsterdam, 1991, gevonden in het Nationaal Archief, Dossier Bolkestein.
- ⁴² Marsh, *The Euro*, Londen, 2009, pg. 121.
- ⁴³ Duchêne, F; Less or More than Europe? European Integration in Retrospect in: *The politics of 1992 Beyond the Single European Market*, Crouch, C. & Marquand, D; Oxford, 1990, pg. 20.
- ⁴⁴ Baun, M.J; *An Imperfect Union, The Maastricht Treaty and the New Politics of the European Integration*, Oxford, 1996, pg. 26,
- ⁴⁵ Szász, *De Euro*, Amsterdam, 2001, pg. 110.
- ⁴⁶ Nationaal Archief, Dossier Frans Bolkestein, *Speech van Hans Tietmeyer*, New York, 1990.
- ⁴⁷ Voor voorbeelden zie: Szász, A; *Het Europese Monetaire stelsel en de ECU*, Amsterdam, 1985. & Lascelles, D; *CSFI: the crash of 2003 an EMU fairy tale*, Londen, 1996. De ingezonden brief van zeventig economen in de Volkskrant van 13-02-1997 kan worden gezien als het hoogtepunt van deze kritiek in Nederland:
<http://www.volkskrant.nl/vk/nl/2680/Economie/archief/article/detail/486508/1997/02/13/Met-deze-EMU-kiest-Europa-verkeerde-weg.dhtml>.
- ⁴⁸ Haas, de, B. & Lotringen, van, C; *Wim Duisenberg van Friese volksjongen tot mr. Euro*, Amsterdam, 2003, pg. 174, 175.
- ⁴⁹ Haas & Lotringen, *Wim Duisenberg*, Amsterdam, 2003, pg. 177.
- ⁵⁰ Haas & lotringen, *Wim Duisenberg*, Amsterdam, 2003, pg. 179.
- ⁵¹ Szász, A; *De Euro*, Amsterdam, 2001, pg. 139.
- ⁵² Genscher, H-D; A united Germany shoulders new Responsibilities, *Harvard International Review*, European Edition, Fall 1990, vol. 13, Issue 1, pgs.26,27.
- ⁵³ Thatcher, M; *European Communities (amendment) bill speech*, Londen, 1993, bekeken op:
<http://www.margarethatcher.org/speeches/displaydocument.asp?docid=108314>.
- ⁵⁴ Szász, *De Euro*, Amsterdam, 2001, pg. 140.
- ⁵⁵ Szász, *Towards a single European currency: ECU, Franc-fort, Question-Mark*, Speech voor een symposium in Berlijn op 8 en 9 oktober 1992, gevonden in het Nationaal Archief, Dossier Bolkestein.
- ⁵⁶ Szász, A; *De politieke economie van de Europese munt*, Rotterdam, 1989, pg. 38.
- ⁵⁷ Marsh, D; *The Euro*, Londen, 2009, pg. 133.
- ⁵⁸ Bolkestein in: Rozemond, S; *Bolkestein en de Eurosceptis*, Den Haag, 1996, pg. 8.
- ⁵⁹ Marsh, D; *The Euro*, Londen, 2009, pg. 137.
- ⁶⁰ Szász, A; *De Euro*, Amsterdam, 2001, pg. 137.
- ⁶¹ Baun, M.J; *An Imperfect Union*, Oxford, 1996, pg. 36.
- ⁶² Baun, M.J; *An Imperfect Union*, Oxford, 1996, pg. 37.
- ⁶³ Baun, M.J; *An Imperfect Union*, Oxford, 1996, pg. 41.
- ⁶⁴ Gaulthérie van Weezel, A; *De Smaak van de macht: gesprekken met oud-premiers*, Amsterdam, 2011, pg. 86.
- ⁶⁵ Bos van den, B; *Mirakel en Debacle De Nederlandse Besluitvorming over de Politieke Unie in het Verdrag van Maastricht*, Assen, 2008, pg. 99.
- ⁶⁶ Bos van den, B; *Mirakel en Debacle*, Assen, 2008, pg. 101.
- ⁶⁷ CVCE, *the Intergovernmental negotiations*, Luxemburg, 2011,
http://www.cvce.eu/obj/the_intergovernmental_negotiations-en-bac3c69b-44c5-47c9-8341-e46eba97e278.html
- ⁶⁸ Bos van den, B; *Mirakel en Debacle*, Assen, 2008, pg. 104.
-

-
- ⁶⁹ CDA verkiezingsprogramma tweede kamerverkiezingen 1989 *Verantwoord doorbouwen*, Den Haag, 1989, pg. 73,
<http://www.cda.nl/Upload/verkiezingsprogramma%201989%20verantwoord%20voortbouwen.pdf>.
- ⁷⁰ CDA verkiezingsprogramma tweede kamerverkiezingen 1989 *Verantwoord doorbouwen*, Den Haag, 1989,
<http://www.cda.nl/Upload/verkiezingsprogramma%201989%20verantwoord%20voortbouwen.pdf>
- ⁷¹ PvdA verkiezingsprogramma tweede kamerverkiezingen 1989, *Amsterdam*, 1989,
<http://dnpp.eldoc.ub.rug.nl/FILES/root/programmas/vp-per-partij/PvdA/pvda89.pdf>
- ⁷² Janssen, R; *De Euro twintig jaar na het Verdrag van Maastricht*, Amsterdam, 2012, pgs. 72,73.
- ⁷³ Bos van den, B; *Mirakel en Debacle*, 2008, pg. 127.
- ⁷⁴ Bos van den, B; *Mirakel en Debacle*, Assen, 2008, pg. 129.
- ⁷⁵ Janssen, R; *De Euro*, Amsterdam, 2012, pgs. 44-46.
- ⁷⁶ Janssen, R; *De Euro*, Amsterdam, 2012, pgs. 45-46.
- ⁷⁷ Riel van, B. & Metten, A; *De keuzes van Maastricht De hobbelige weg naar de EMU*, Assen, 2000, pg. 22.
- ⁷⁸ Szász, A; *Maastricht: Wat en Waarom*, Amsterdam, 1993, pg.7. gevonden in: Nationaal Archief, Dossier Frans Bolkestein.
- ⁷⁹ Delors, Jacques, *The Commission's programme for 1990. Address by Jacques Delors, President of the Commission, to the European Parliament and his reply to the debate*, Strasbourg, 17 January and 13 February 1990. Bulletin of the European Communities Supplement, pg. 18. <http://aei.pitt.edu/8600/>
- ⁸⁰ Delors, Jacques, *The Commission's programme for 1990. Address by Jacques Delors, President of the Commission, to the European Parliament and his reply to the debate*, Strasbourg, 17 January and 13 February 1990. Bulletin of the European Communities Supplement, pg. 11 <http://aei.pitt.edu/8600/>
- ⁸¹ Delors, Jacques, *The Commission's programme for 1990. Address by Jacques Delors, President of the Commission, to the European Parliament and his reply to the debate*, Strasbourg, 17 January and 13 February 1990. Bulletin of the European Communities Supplement, pg. 13 <http://aei.pitt.edu/8600/>
- ⁸² Janssen, R; *De Euro*, Amsterdam, 2012, pg. 50.
- ⁸³ Janssen, R; *De Euro*, Amsterdam, 2012, pg. 50,51.
- ⁸⁴ Ungerer, H; *A concise History of European Monetary Integration from EPU to EMU*, Londen, 1997, pg. 220.
- ⁸⁵ Tietmeyer, H; *Central Banking*, speech gegeven tijdens het IMF seminar in Washinton 1990, Archief Bolkestein, Nationaal archief, Den Haag, pg. 1.
- ⁸⁶ Tietmeyer, H; *Central Banking*, speech gegeven tijdens het IMF seminar in Washinton 1990, Archief Bolkestein, Nationaal archief, Den Haag, pg. 3.
- ⁸⁷ Ungerer, H, *A concise History of European Monetary Integration*, Londen, 1997, pg. 230.
- ⁸⁸ Szász, A. *Brief aan Dhr. Bolkestein van 3 januari 1992*, Nationaal Archief in Den Haag, Dossier Bolkestein, Amsterdam, 1992.
- ⁸⁹ Ungerer, H; *A concise History of European Monetary Integration*, Londen, 1997, pg. 220.
- ⁹⁰ Ungerer, H; *A concise History of European Monetary Integration*, Londen, 1997, pg. 232.
- ⁹¹ Schmidt, H; *Towards Maastricht*, *Wall Street Journal*, 5 december 1991, Nationaal Archief in Den Haag, Dossier Bolkestein, New York, 1991.
- ⁹² Szász, A; *de Euro*, Amsterdam, 2001, pg. 190.
- ⁹³ Thatcher, M; *Bruges Speech*, Brugge, 1988, <http://www.margaretthatcher.org/document/107332>.
- ⁹⁴ Szász, A; *de Euro*, Amsterdam, 2001, pg. 197.
- ⁹⁵ Meinders, P; 'Maastricht', een frustrerend debat, *Reformatorisch Dagblad*, 2 November 1992, Apeldoorn, 1992, <http://www.digibron.nl/search/detail/012df89c9699a99c4820b7f5/>.
- ⁹⁶ Riel, van B & Metten, A; *De Keuzes van Maastricht*, Assen, 2000, pg. 86.
- ⁹⁷ Szász, A; *De Euro*, Amsterdam, 2001, pg. 233.
- ⁹⁸ Szász, A; *De Euro*, Amsterdam, 2001, pg. 234.

-
- ⁹⁹ Hoogervorst, H; *Notitie inzake vrijhandel aan Bolkestein*, Den Haag, 1992, Nationaal Archief, Dossier Bolkestein, C61, inv. Nrs. 97-98.
- ¹⁰⁰ Szász, A. *Brief aan Dhr. Bolkestein van 3 januari 1992*, Nationaal Archief in Den Haag, Dossier Bolkestein, Amsterdam, 1992.
- ¹⁰¹ Szász, A. *Brief aan Dhr. Bolkestein van 3 januari 1992*, Nationaal Archief in Den Haag, Dossier Bolkestein, Amsterdam, 1992.
- ¹⁰² *Draft statement to Group Chairmen of Socialist and Social Democratic groups in national parliaments*, Strasbourg, 11th february 1992, uit: archief Alman Metten, IISG Amsterdam.
- ¹⁰³ *PvdA verkiezingsprogramma tweede kamerverkiezingen 1994, Amsterdam, 1994*, <http://dnpp.eldoc.ub.rug.nl/FILES/root/programmas/vp-per-partij/PvdA/pvda94.pdf>
- ¹⁰⁴ Marsh, D; *The Euro*, Londen, 2009, pg. 169.
- ¹⁰⁵ Apel, E; *European Monetary Integration 1958-2002*, New York, 1998, pg. 113.
- ¹⁰⁶ Marsh, D; *The Euro*, Londen, 2009, pg. 179.
- ¹⁰⁷ Marsh, D; *The Euro*, Londen, 2009, pg. 179.
- ¹⁰⁸ Metten, A. & Riel, van B; *De keuzes van Maastricht*, Assen, 2000, pg. 89,90.
- ¹⁰⁹ Metten, A. & Riel, van B; *De keuzes van Maastricht*, Assen, 2000, pg. 90.
- ¹¹⁰ Haas, de B. & Lotringen, van C; *Wim Duisenberg van Friese volksjongen to Mr. Euro*, Amsterdam, 2003, pg. 196.
- ¹¹¹ Wolf, M; *The EMU may not be dead, after all*, *Financial Times*, 1 augustus 1994, New York, 1994, pg. 5, gevonden in Nationaal Archief, archief Bolkestein, C61, inv. Nrs. 97-98.
- ¹¹² Szász, A; *Maastricht: wat en waarom*, Amsterdam, 1993, pg. 5, gevonden in Nationaal Archief, Archief Bolkestein, C61, inv. Nrs. 97-98.
- ¹¹³ Szász, A; *Maastricht: wat en waarom*, Amsterdam, 1993, pg. 6, gevonden in Nationaal Archief, Archief Bolkestein, C61, inv. Nrs. 97-98.
- ¹¹⁴ Verslaggever Volkskrant, Bankpresident houdt hart vast voor beleid nieuwe kabinet/Duisenberg acht werkloosheid oplosbaar, *Volkskrant*, 29-04-1994, Amsterdam, 1994, <http://www.volkskrant.nl/vk/nl/2844/Archief/archief/article/detail/381279/1994/04/29/Bankpresident-houdt-hart-vast-voor-beleid-nieuwe-kabinet-Duisenberg-acht-werkloosheid-oplosbaar.dhtml>
- ¹¹⁵ Parlement.com, *Kabinet Kok I*, http://www.parlement.com/id/vh8lnhronvvu/kabinet_kok_i_1994_1998#p5.
- ¹¹⁶ Kok, Wim, *Den Uyl lezing 1995 We Laten Niemand Los*, Amsterdam, 1995, <http://www.interferenties.nl/wim-kok-we-laten-niemand-los/4280>
- ¹¹⁷ PvdA verkiezingsprogramma 1994, *Wat Mensen Bindt*, Amsterdam, 1994, pg. 106.
- ¹¹⁸ PvdA verkiezingsprogramma 1994, *Wat Mensen Bindt*, Amsterdam, 1994, pg. 105.
- ¹¹⁹ PvdA verkiezingsprogramma 1994, *Wat Mensen Bindt*, Amsterdam, 1994, pg. 106.
- ¹²⁰ VVD verkiezingsprogramma 1994, *Nederland moet weer aan de Slag*, Amsterdam 1994, pg. 29.
- ¹²¹ D'66 verkiezingsprogramma 1994, *Ruimte voor de Toekomst*, Amsterdam, 1994, pg. 25.
- ¹²² D'66 verkiezingsprogramma 1994, *Ruimte voor de Toekomst*, Amsterdam, 1994, pg. 89.
- ¹²³ Regeerakkoord 13 augustus 1994, *Keuzes voor de Toekomst*, Den Haag, 1994, pg. 17.
- ¹²⁴ Regeerakkoord 13 augustus 1994, *Keuzes voor de Toekomst*, Den Haag, 1994, pg. 17.
- ¹²⁵ Apel, Emmanuel, *European Monetary Integration 1958-2002*, Londen, 1998, pg. 115.
- ¹²⁶ Apel, Emmanuel, *European Monetary Integration 1958-2002*, Londen, 1998, pg. 117-118.
- ¹²⁷ Apel, Emmanuel, *European Monetary Integration*, Londen, 1998, pg. 119.
- ¹²⁸ Ambtelijke brieven over Bezoek van Europese commissie voorzitter in 1995, *Archief Michiel Patijn*, Nationaal archief, Den Haag.
- ¹²⁹ Ambtelijke brieven over Bezoek van Europese commissie voorzitter in 1995, *Archief Michiel Patijn*, Nationaal archief, Den Haag.
-

-
- ¹³⁰ Vertrouwelijk document van van Mierlo aan buitenlandse ambassades en ministerie van Buitenlandse Zaken van Duitsland, 4 mei 1995, gevonden in: Nationaal Archief, Dossier Bolkestein, Den Haag.
- ¹³¹ Nieuwenhuis, W; Van Mierlo wil sterkere Europese defensie, *NRC Handelsblad*, 30 maart 1995, Amsterdam, 1995, pg. 1.
- ¹³² Ministerie van Buitenlandse Zaken, *rapport aan de tweede kamer*, Den Haag, 1995, hfst 7. Uit: Nationaal Archief, Dossier Bolkestein.
- ¹³³ Speech van Rifkind, M; *Common Foreign and security Policy*, Parijs, 1996, gevonden in: Nationaal Archief, Dossier Bolkestein, Den Haag.
- ¹³⁴ Metten, A. & Riel, van B; *De keuzes van Maastricht*, Assen, 2000, pg. 97.
- ¹³⁵ Brief van Andre Szász aan Frits Bolkestein, 5 januari 1994, Nationaal Archief, Den Haag, Dossier Bolkestein, pg. 2.
- ¹³⁶ Buddingh, H & Janssen, R; Camdessus: 'Maastricht' is onvoldoende, *NRC Handelsblad*, 24 November 1995.
- ¹³⁷ Buddingh, H & Janssen, R; Camdessus: 'Maastricht' is onvoldoende, *NRC Handelsblad*, 24 November 1995.
- ¹³⁸ Vertrouwelijke brief van Andre Szász aan Frits Bolkestein, Nationaal Archief, Dossier Bolkestein, Den Haag.
- ¹³⁹ Rede van Szász op 30 mei 1997, *Komt de Euro in 1999*, Amsterdam, 1997, Nationaal Archief, Dossier Bolkestein, Den Haag.
- ¹⁴⁰ Brief van Szász aan Bolkestein 7 juni 1997, Nationaal Archief, Dossier Bolkestein, Den Haag.
- ¹⁴¹ Handgeschreven verslag VVD standpunt T.A.V. EMU, Dossier Bolkestein, Nationaal Archief, Den Haag.
- ¹⁴² Krantenartikel Financieel Dagblad 31-05-1997: EMU, Oorverdovende stilte in Nederlands Euro-debat, J. Piersma.
- ¹⁴³ Interview uit Die Zeit met Wim Kok, Wir opfern nicht den starken Gulden!, 4-4-97, Nationaal Archief, Dossier Bolkestein, Den Haag.
- ¹⁴⁴ Tweede Kamer notulen, 17 december 1996, Nationaal Archief, Dossier Bolkestein, Den Haag, nr 39-3237.
- ¹⁴⁵ Tweede Kamer notulen, 17 december 1996, Nationaal Archief, Dossier Bolkestein, Den Haag, nr. 39-3238.
- ¹⁴⁶ Tweede Kamer notulen, 17 december 1996, Nationaal Archief, Dossier Bolkestein, Den Haag, nr. 39-3238.
- ¹⁴⁷ Tweede Kamer notulen, 25 februari 1997, Nationaal Archief, Dossier Bolkestein, Den Haag, nr. 54 – 252312.
- ¹⁴⁸ Haas, de B. & Lotringen, van C; *Wim Duisenberg van Friese volksjongen to Mr. Euro*, Amsterdam, 2003, pg. 204.
- ¹⁴⁹ Tom de Swaan in Haas, de B. & Lotringen, van C; *Wim Duisenberg van Friese volksjongen to Mr. Euro*, Amsterdam, 2003, pg. 204
- ¹⁵⁰ De Nederlandsche Bank, *Over de start van de derde fase van de EMU*, Amsterdam, 1998, pgs. 32-33.
- ¹⁵¹ Interim report of the activities of the working group on economic and monetary union of the confederation of socialist parties of the European Community, archief Alman Metten, IISG, Amsterdam.
- ¹⁵² Ministerie van Financiën, *Start derde fase EMU*, nr. 97-999, Nationaal Archief, Dossier Bolkestein, Den Haag, pg. 2.
- ¹⁵³ Ministerie van Financiën, *Start derde fase EMU*, nr. 97-999, Nationaal Archief, Dossier Bolkestein, Den Haag, pg. 9.
- ¹⁵⁴ Ministerie van Financiën, IMZ 98/0922, *Italiaanse deelname aan de EU: kansen en bedreigingen*, Nationaal Archief, Dossier Bolkestein, Den Haag.
- ¹⁵⁵ Ministerie van Financiën, IMZ 98/0922, *Italiaanse deelname aan de EU: kansen en bedreigingen*, Nationaal Archief, Dossier Bolkestein, Den Haag.
- ¹⁵⁶ Verslag van bezoek Monetaire subcommissie Europees Parlement aan de Bundesbank juli 1996, archief Metten, IISG, Amsterdam.
- ¹⁵⁷ Heipertz, M. & Verdun, A; *Ruling Europe the Politics of the Stability and Growth Pact*, Cambridge 2010, pgs. 23-28.
- ¹⁵⁸ ECOFIN Council, *The preparations for stage 3 of EMU*, Archief Metten, IISG, Amsterdam.
- ¹⁵⁹ ECOFIN Council, *The preparations for stage 3 of EMU*, Archief Metten, IISG, Amsterdam.
- ¹⁶⁰ Metten, A. & Riel, van B; *De keuzes van Maastricht*, Assen, 2000, pg. 116.

¹⁶¹ Verslag van bezoek Monetaire subcommissie Europees Parlement aan de Bundesbank juli 1996, archief Metten, IISG, Amsterdam.

¹⁶² Metten, A. & Riel, van B; *De keuzes van Maastricht*, Assen, 2000, pg. 121-123.

¹⁶³ Verslag van bezoek Zalm aan Monetaire subcommissie Europees Parlement, 5 april 1997, archief Metten, IISG, Amsterdam.

¹⁶⁴ Commissie van de Europese gemeenschappen, *Beschikking van de raad, 25.03.1998 SEC(1998) 1999 def.*, Brussel, Nationaal Archief, Den Haag, dossier Bolkestein.

¹⁶⁵ Hoogervorst, H; Inbreng VVD-Fractie Algemeen Overleg EMU, Donderdag 9 april 1998, Nationaal Archief, Dossier Bolkestein, Den Haag, pg. 1.

¹⁶⁶ Hoogervorst, H; brief aan Frits Bolkestein Betreft: Moties EMU debat, Nationaal Archief, Dossier Bolkestein, Den Haag.

¹⁶⁷ Hoogervorst, H; brief aan Frits Bolkestein Betreft: Moties EMU debat, Nationaal Archief, Dossier Bolkestein, Den Haag.

¹⁶⁸ PvdA verkiezingsprogramma 1998, *Een Wereld te Winnen*, Amsterdam, 1998, pg. 64.